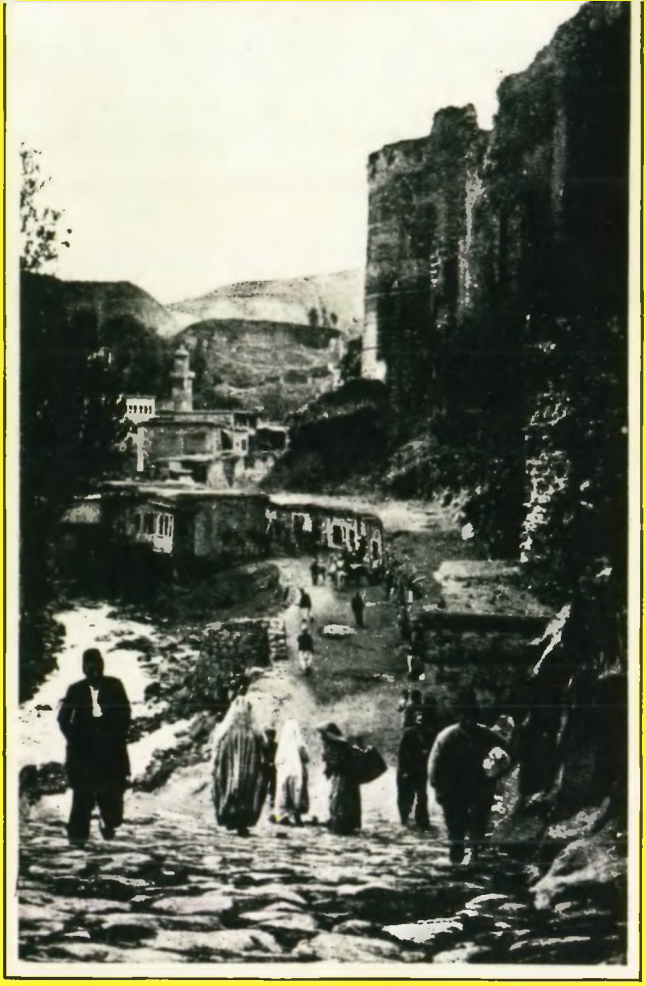

Wilhelm Köhler

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDE BİTLİS ve HALKI

Türkçesi: Haydar IŞIK

alan yayıncılık

alan yayıncılık

ALAN YAYINCILIK : 105
Bilim Dizisi : 24
*
DIE KURDENSTADT BITLIS
BİTLİS VE HALKI
WILHELM KÖHLER
München 1928

Birinci Baskı: 1989

Almanca'dan Çeviren
HAYDAR IŞIK
Dizgi: Bibliotek
Baskı: Gülen Ofset
Kapak: Pano / Orhan Ofset

alan yayıncılık

Başmuhasip Sok. Talas Han Kat 4
Cağaloğlu-İSTANBUL

Wilhelm Köhler

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDE BİTLİS ve HALKI

Türkçesi: Haydar IŞIK

İÇİNDEKİLER

I. Bölüm	Evliya Çelebi	7-14
II. Bölüm	Kürtler	16-25
	Eski Çağlarda	16-18
	İslam Egemenliğinde	19-24
III. Bölüm	Bitlis	25-49
	Coğrafi Durumu ve Yerleşik Nüfus	25-26
	Eski Çağlarda Bitlis	26-27
	Müslüman Egemenliğinde Bitlis	27-35
	Rûzigi Aşireti	35-38
	Bitlis Beyi Abdal Han	39-40
	Bitlis Hanlığının Evliya Çelebi Döneminde Politik, Ekonomik ve Kültürel Durumu	40-48
IV. Bölüm	Tarihsel Durum	49-52
	Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis Seyahati	49-51
	Türkçe Metinle İlgili Kısa Açıklamalar	52
V. Bölüm	Evliya Çelebi Seyahatnamesinin IV. Cildinin 81-91 Sayfalarının Tercümesi ve Yorumu	53
	Eski Bitlis'i Tanıtma	58
	Bitlis'in Bölgeleri ve Sürekli Yöneticileri	63
	Bitlis Beyliğinin Sınırları	64
	Bitlis'in Camileri	69
Harita		71
Bibliografya		73

I. EVLİYA ÇELEBİ

Evliya Çelebi Hicri 10 Muharrem 1020, yani 25 Mart 1611 tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi. Babası, altın işlemecisi lonca ustası Derviş Mehmed Zilli'dir. Evliya Çelebi'nin asıl adı Mehmed'dir. Sonraları H. 1045 yani 1635 yılında ölen hocası Evliya Efendi'nin adını almıştır. Buna göre Evliya Çelebi'nin asıl adı: Evliya Mehmed Zillioğlu Derviş'dir.

Annesi Abaza olup Melek Ahmed Paşa'nın babasının kızkardeşinin kızıdır. Evliya Çelebi'nin saraya alınmasında esas faktör, işte bu Melek Ahmed Paşa ile olan akrabalığından kaynaklanmaktadır. Evliya Çelebi'nin ailesi ve yaşamı üzerindeki bilgileri, yazdığı seyahatnamelerden öğreniyoruz. Çünkü bu yazdıklarında arada bir, sırası geldikçe kendinden bahsetmektedir.

Buna göre babasının 117 sene yaşadığını ve babasının babasının da 147 sene yaşadığını nakletmektedir.

Şaşırtıcı olan, Mordtmann'ın bu sayıları eleştirisiz vermesidir. Oysa, Evliya Çelebi'nin babası H. 1058, Milâdi 1648 de öldüğüne göre ve de dedesinin H. 857 (Milâdi 1453) tarihinde İstanbul'un alınmasında bayraktar olduğunu söylediğine bakılırsa, Evliya Çelebi'nin doğumunda, babasının 80 yaşında olmuş olması ve babası dünyaya geldiğinde, dedesinin 95 yaşında olması gerekiyor.

Bu rakamlara bakılırsa, kısaca dedesi 95 yaşında iken babası ve babası 80 yaşında iken ise kendisi dünyaya geliyor.

Her ne kadar Doğuda uzun ömürlü bazı ailelerin varlığı kabul edilse bile, dedesi 95 yaşındayken babasının dünyaya gelmesi doğru olmasa gerek.

Evliya Çelebi, sülalesinin Ahmed Yesevi'ye[1] dayandığını yazmaktadır. Ayrıca bir kızkardeşi olduğundan bahsetmektedir.

---

(1) Ahmed Yesevi, Türk mistizminin kurucularındandır. Türkistan'da Jasi şehrinde doğmuş, 1166 da 63 yaşında ölmüştür. Timur, 1397 de Yesevi'nin mezarını yaptırmıştır.

Evliya Çelebi, Kuran öğrenimini yukarıda söylendiği gibi, Evliya Efendi'den almıştır. Bunun yanında kendisine müzik derslerini de zamanın en iyi öğretmeni olan Derviş Ömer Pişvay vermiştir. Evliya ayrıca Kuran'ı hatmederek hafız olmuştur.

1635 yılının Ramazan ayında Ayasofya'da hafızlık ederken, güzel sesiyle Sultan IV. Murad'ın beğenisini kazanır. Bu nedenle Sultan onu muşâhib olarak saraya aldırtır. Sultanın sarayında yalnız iki yıl kalır.

Evliya Çelebi, yirmi yaşına girdiği 1631 yılından itibaren İstanbul ve çevresine gezilere başlar. Bazen yalnız, bazen bir müezzin ya da sekreterlik yapan saray memurlarıyla geziler yapar.

Hepsinden en önemlisi, Melek Ahmed Paşa'ya yakınlığı, onun 41 yıl boyunca ardı arkası kesilmeyen seyahatlar yapmasına yardımcı olmuştur.

Evliya Çelebi, gittiği her yerde yaşlı insanlarla konuşur, onlara sorular sorar ve bazen de olayların meydana geliş nedenlerini araştırmak için arşivleri araştırırdı.

Evliya Çelebi'nin seyahatnameleri 10 cilt altında yazılmıştır.

I. Cilt: Kostantinopel (İstanbul) ve çevresini tanıtmaya ayrılmıştır. İstanbul'un o zamanki durumunu en iyi ortaya koyan zengin bir kaynaktır. İstanbul'daki büyük yapıları, derviş gruplarını, el sanatçılarını ve onların örgütlenmeleri üzerine daha ayrıntılı bilgi veren kaynak yoktur.

Evliya Çelebi, 1630/31 yılında seyahate çıkıyor.

II. Cilt: 1640 tarihi ile başlıyor. Bursa, İzmit, Batum, Trabzon ve Abazaların ülkesine seyahat yapıyor. Aynı yıl Karadeniz'de içinde bulunduğu geminin kaza geçirmesine tanık oluyor. 1645'te Girit seferine katılıyor. 1646-1647 de Erzurum, Azerbaycan, Baku, Gürcistan'a seyahat yapıyor.

1647-48 yıllarının sonunda Erzurum ve Erzincan üzerinden İstanbul'a geri dönüyor.

III. Cilt: 1648'de Şam, Suriye, Lübnan ve Filistin'e seyahat. 1649 yılında Mekke'ye giderek hacı oluyor. 1650 yılında Kayseri, Sivas, Harput ve Kürdistan'a seyahat yapar. Bu arada Muş ve Ermenistan'a gider.

1650-53 yıllarında Rumeli'ne, Bulgaristan'a, Tuna'ya kadar gider. Edirne üzerinden geri döner. 1654-55 kışında İpşir Paşa'nın yanında Konya'da bulunur.

IV. Cilt: 1655-56 yıllarında Diyarbakır, Sindcar, Bitlis ve Van'a seyahat. 1655 yılında Bitlis Beyi Abdal Han'a karşı düzenlenen sefere katılır. İran Kürt beylerinin yanında, Tebriz, oradan Hamadan, Demavend ve 1656 yılında Bağdat'a seyahat.

V. Cilt: 1656-57 yıllarında Erzurum üzerinden İstanbul'a seyahat. Sonra Varna, Akkerman, Bender'e; 1658'de Hotin'e seyahat. II. Rakoczy'ye karşı düzenlenen sefere katılmak, Güney Rusya'daki savaşlara katılmak. 1658-59 yıllarında Abaza Hasan'ın önderliğinde baş gösteren ayaklanmaların bastırılmalarında bulunmak. 1659 yılında Bursa'dan Çanakkale yoluyla Edirne Seyahati.

Moldavya ve Eflak seferleri, 1660-61 Niş'e seyahat. Belgrad, Timoşvar, Ragusa, Zara, Banjaluka, Üsküp, Sofya seyahatleri.

VI. Cilt: 1661-62 Timoşvar üzerinden Macaristan, Romanya (Transilvanya), Arnavutluk, Sofya ve İstanbul

1663'te Edirne, Vidin, Ofen ve Uyvar (Neuhäusel) kuşatmasına katılma. Buradan hedefi değiştirerek, 40.000 Tatarla (!) Avusturya, Almanya, Kuzey Almanya (Friesland) ve Hollanda seyahati, Uyvar'a dönüş. Ofen, Belgrad, Bosna Hersek, Ragusa, Montenegro (Karadağ), Slavonya, 1664'de Zagreb.

VII. Cilt: Bugünkü Avusturya'ya seyahat, Kırım ve Kafkas ülkelerine ve Astrahan'a kadar seyahat.

VIII. Cilt: Kırım, Girit, Selanik ve Rumeli'ne seyahat.

IX. Cilt: İstanbul'dan Hacca gitmek, Mekke ve 1649 Medine'yi ziyaret.

X. Cilt: Mısır ve Mısır'a bağlı bölgelere seyahat.

Evliya Çelebi çok yönlü ve bilgili bir adamdır. Kendi söylediğine bakılırsa, Türkçe'den başka Yunanca, Lâtince, Arapça, Farsça ve Suriye Arapçası bildiğini yazmaktadır. Ancak onun Lâtince, Yunanca ve Suriye dillerini bildiği pek inandırıcı olmasa gerek. Bununla beraber yabancı dillere büyük ilgisi olduğu söylenebilir. Yabancı kelimelerle sık sık yazdığı şiir ve kelimeleri Türkçeye tercüme etmekle bu ilgisini sezdiriyor.

Evliya Çelebi Osmanlıların en ünlü seyyahıdır. Topladığı coğrafi materyal ise, tüm Arap coğrafyacılarını geride bırakan bir niteliktedir. Ayrıca zamanının tarihine en iyi tanık olanlardandır. Bazı tarihi olayların aydınlanmasında Evliya Çelebi'ye başvurmak zorunludur.

Evliya Çelebi'nin hocalarını onurlandırması ve özellikle himayesindeki büyük vezir Melek Ahmed Paşa'ya en zor durumlarında bile bağlı kalması, onun hakkaniyet duygusunun kanıtlarıdır.

Bu iyi kişiliğine başka bir kanıt ise, büyük bir doğruluk ve cesaretle, yine aynı Melek Ahmed Paşa ve adamlarının Bitlis Beyi Abdal Han'a karşı sefer açmak için dayandıkları yalan ve dalavereleri ortaya çıkarmasıdır.

Evliya Çelebi'ye getirilen eleştiri ise, onun rakamları severek, isteyerek abartmasıdır. Örneğin, baba ve dedesinin yaşları gibi, 40.000 Tatar gibi.

Müslüman olması onun, zamanın batıl inançlarını ve birtakım olağanüstü olayları, mucizeleri üzerine basarak anlatmasına neden olmaktadır. Bu onun, çağını herkes gibi yaşadığını göstermektedir.

Nasıl ki Avrupalılar aynı çağda cadı avına çıkmışlarsa, onun da olayları çağının etkisinde kalarak naklettiği anlaşılıyor. Doğudaki macera öyküleri ve efsanelerin çokluğu düşünülürse, bütün bunlara rağmen, tarihi olayların oluş biçimleri üzerinde yazdıkları değerini kaybetmiyor.

19. Yüzyılda yaşayan ve Osmanlı Devleti'nin en ünlü vezirlerinden biri olan Ahmed Vefik Paşa, Evliya Çelebi'yi "Gerçekleri arayan seyyah" diye tanımlamıştır.[1]

Böyle olmasına karşın, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin kullanılmasında oldukça dikkatli olmak gerekiyor. Özellikle herhangi bir araştırmaya olanak

(1). Ahmet Vefik Paşa, Fezleke-i Tarih-i Osmani, İstanbul 1872.

vermeyen tasvirlerinde dikkat gerekiyor.

Gerçi bu dikkat, modern seyyahların anlatımlarında da bazen gerekli. Şöyleki, Kürtler üzerinde inceleme yapan Rich, Botan Çayını Batman Suyu ile, Evliya Çelebi'nin de yaptığı gibi birbirine karıştırmış. Aynı şekilde çok dikkatli bir araştırmacı olarak tanıdığımız Ritter bile, Botan Çayı ile Habur Çayı'nı birbirine karıştırmış. Oysa Botan, Habur'un 100 km kadar kuzeyinde Dicle'ye dökülmektedir.

Evliya Çelebi, karşılaştığı şeyleri öbür doğulu yazarlardan daha dikkatli incelediği için, yanılmalar ve abartmalar doğaldır ki daha çok göze batıyor.

Evliya Çelebi, 60 yaşından sonra "Tarih-i Seyyah" eserini yazıyor. İstanbul baskısında ise, adı "Seyahatname" olarak değiştiriliyor.

1678 yılında şimdiye kadar tanınan eserlerini tamamladı. Yazdığı kutsal mucizeler için herhangi bir yabancı kaynaklı literatürden yararlandığı söylenemez. Yabancılardan alıntılar hemen hemen yok gibidir. O, gördüğü ve yaşadığı olayları günlüklerine yazmıştır. Sonradan günlüklerden alıp yazmaya başladığı için sık sık hatalar çıkmaktadır. Ama hiç bir yerde onun başkalarından toplayarak yazdığı görülmemiştir. Aynı çağda yaşayan Hacı Kalfa (1658'de ölmüştür) gibi çeşitli kaynaklardan toplama yoluna gitmemiştir.[1]

Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin idari ve eyalet yönetimleri üzerinde, özellikle I. Ciltte çok değerli bilgiler vermektedir.

Evliya Çelebi'nin el yazması ve basılmış eserleri arasında farklılıklar var. Örneğin Viyana'daki el yazması eserin (IV. Cilt- 81-128 sayfaları arası) 1896-1900 yılları arasında İstanbul'da Necip Asım tarafından basılmış altı ciltlik kitaplar arasında özellikle bizi ilgilendiren IV. Cilt üzerindeki bir incelemede farklılıkları tespit etmek olanaklıdır. El yazması kitabın yardımı olmadan, basılmış olanı tercüme etmek olanaksızdır.

Evliya Çelebi'yi iyi tanıyan ve onun el yazması kitabına sahip olma mutluluğuna sahip Theodor Menzel bu durumu şöyle yargılamaktadır:

"İnceleyebildiğim kadarıyla, çok kaba bir şekilde ve gelişi güzel, ilgisi ve önemi göz önüne alınmadan bazı cümleler çıkarılmış. Özellikle uslüp inanılmaz ölçüde düzeltilmiş. Yani Evliya Çelebi'nin görüşleri ve anlatım zevki yayımcılar tarafından değiştirilip modernize edilmiştir. Hatta bazen yanlış anlamalara neden olan bilgiler sokulmuş. Basılmış olan kitaplarda, Türkoloji'de hiç görülmeyen kelime kuruluşları ve ifade tarzı, galiba üstünkörü okunduğu için olacak, bir çok yanlışlıklar içeriyor. Oysa el yazması yazarları, örneğin Viyana'daki el yazması kitapları yazan Mustafa al Aydini daha inanılır ve güvenilir yazmıştır. Çünkü o öbürleri gibi yapmamış, anlamadığı yerleri boş bırakmıştır."

Sık sık yanlış yazılan Arapça ve Farsça kelimelerle karşılaşmam nedeniyle, Th. Menzel'in yukarıdaki haklı yargılamasını okuyucuya sunuyorum.

---

(1). Hacı Kalfa, Cihanname İstanbul 1732

Yeri gelmişken hemen burada Evliya Çelebi'nin kendisine özgü tasvirlerini de belirtmek gerekir: IV. Cildin 82. sayfasında Molla Mehmed'in sıska atını Şah û Gada'nın atına benzetip, yine aynı cildin 88. sayfasında Han'ın sarayını Qidâfâ (Kandake) sarayına, bahçeleri Irem bahçelerine benzetiyor; halk Zal gibi uzun ömürlüdür. Kadınlar Rabia-i edaviye (Sf.92) gibi uslu ve dindardır. Gerçi Çelebi'nin divanı Nizamî Hamza'nınki kadar geniştir. Kale duvarları öyle sağlamdır ki Şeddadilerin istihkâmlarına benzemektedir. Han, öyle bir doktordu ki, Galenos, Hippokrates, Sokrates, Philo gibi bilginler onun yanında hiç kalırlardı. (Sf. 99) Han cirit oynarken, sanki insan İranlı Rüstem veya Şagad oynuyor sanırdı. Han, atmacaların hastalığını Menüçir (Sf.101) kadar iyi bilirdi. Kaside yazdığında o sanki bir Azmizade-i Halefi'ydi. (Sf.102) Han, öylesine bir saat yapımcısıydı ki Çar Petrokşir bile onun eline su dökemezdi. (Sf.102) Gülle atmada desen Sâm gibiydi. (Sf.103) Han, öyle akıllı, öyle anlayışlı, öyle ince duygulu biriydi ki, insan onun ikinci bir Cemsid olduğunu sanırdı. (Sf.103)

Han, ebabil kuşu gibi havaya fırlardı. (Sf.103)

Saffian derisi (sahtiyan, keçi derisi) öylesine güzeldi ki, Hata ve Ahmedabad kağıdı gibi parlıyordu. (Sf. 121) Gecelerimiz gündüzümüz gibiydi, sanki Harzem Şahı'nın yeni yıl bayramı gibi şenlikliydi. (Sf.123) İnsan kendisini Barmakî sarayında davetliymiş sanıyordu. (Sf. 124) Sohbetlerimiz Hüseyin Baykara'nın sohbetine benziyordu. (Sf. 127)

Görüldüğü gibi, Evliya Çelebi ne denli bilgili olduğunu göstermek için hiçbir fırsatı kaçırmıyor.

Evliya Çelebi'nin olağanüstü bir seyyah olduğunu fark etmek şerefi ilk defa İngiliz Hammer-Purgstall'e aittir. Bu şerefi de ilk iki cildi özetleyerek İngilizceye çevirmekle göstermiştir.

Evliya Çelebi'nin el yazması kitapları:

İlk defa yazılan ve İstanbul Vakıf Kütüphanelerinde muhafaza edilen kitaplardan biri Pertev Paşa'nın 1806 yılında kurduğu Selimiye Kitaplığında, öbürü ise, Beşir Ağa kitaplığındadır.

Bu kitaplar 1742 tarihini taşımaktadırlar.

Federal Almanya'nın Kiel kentinde oturan Theodor Menzel ise, 1760 tarihinde yazılan ilk üç cildin sahibidir. Ayrıca 1765 tarihini taşıyan ve Mustafa al Aydini tarafından tamamlanan, el yazması numarası 1281 olan "Tarih-i Seyyah" adlı dört cilt Viyana'da Hofbibliothek (Saray Kitaplığı) te bulunmaktadır. Taeschner (Teşner)'in iddiasına göre, Viyana'daki bu dördüncü cilt, Menzel'de bulunan üç cildin devamı olup, aynı kişi tarafından yazılmışlardır.

Bir de el yazmalı ilk dört cilt Londra'da Royal Asiatic Society'de bulunmaktadır.

1843 yılında İstanbul'da bir matbaada basılan "Muntahabât-ı Evliya Çelebi" adlı kitap, birinci cildden alıntılar yapılarak basılmıştır. Ne varki kitap hem alıntıların zayıflığı hem de Evliya Çelebi'nin anlatmak istediği bakımından ol-

dukça uzaktır. Bu kitap 1846 yılında yeniden basılmıştır.

1896-1900 yılları arasında basılan 6 ciltlik bir Evliya Çelebi Seyahatnamesi vardır.

"Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in the seventeenth century by Evliya Efendi" adlı ve özetlenerek yapılan İngilizce çeviriler bulunmaktadır. İlk iki cildin çevrileri Londra'da Oriental Translation Fund: İki kısımlı birinci cilt 1834 ve 1846 tarihli; ikinci cilt ise 1850 tarihlidir.

1904-1908 yılları arasında Macaristan'da 5. ve 6. ciltlerin bölümleri Macarca'ya çevrilerek yayınlanmıştır.

Ayrıca aşağıdaki kaynakça ile de karşılaştırma yapılabilir:

KAYNAKÇA

- Hammer-Purgstall: Intelligenzblatt zur Wiener Allgemeinen Literaturzeitung vom 2. Januar 1814.

-Hammer-Purgstall: Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien, 1815, II, 455 ff.

- J. v. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, Pesth 1829, V, 428 und VI, 149.

- J. v. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, 2. Ausgabe, Pesth 1835, III, 3-5. Bu bilgiler birinci basımda yeralmıyor.

- A. D. Mordtmann, Skizzen aus Kleinasien in "Das Ausland" 1863, S.414.

- A. D. Mordtmann d. A., Anatolien, S.440-441; keza bak: s.570, Anmerk. 201.

-Gustav Flügel: Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der K.K. Hofbibliothek in Wien, Wien 1865, II. 433, No. 1281.

- Ph. Brun: Nje-udatschnaja osada Azowa Turkami 1641. Zapiski imperatorskawo Odesskawo obschtschestwa istorij i drewnostjej. Odessa 1873, Band VIII, 161 ff.

- Ph. Brun: Putjeschestwije turetzhavo turista wdol po wostotschnomu beregu Tsçhornawo morja. Odessa 1875, Band IX, 161 ff.

- A. Wwedjenski: Primjetschanija k putjeschestwiju Ewlija-Efendi. Odessa 1877, Band X, 501 ff.

- A. Vambéry: Vom Reisewerk Ewlijâ Tschelebis, Keleti Szemle, Budapest 1902, III, 72 ff.

- Germanus Gyula, Evlija Cselebi a XVII. szazadbeli törökországi czebekröl, Keleti Szemle, Budapest 1907, VIII, 306 ff. und 1908, IX, 95 ff.

- Theodor Menzel, Türkische Bibliothek, herausgegeben von Gg. Jacob, Berlin 1909, X, 144 ff.

- K.J. Basmadjian, Essai sur l'histoire de la Littérature Ottomane, Constantinople und Paris 1910, 112 f.

- Georg Jacob, Türkische Bibliothek, Berlin 1911, XIII, s. II.

- Theodor Menzel bei Hugo Grothe: Meine Vorderasienexpedition 1906-1907, Leipzig 1911-1912, I, 194-211.

- Georg Jacob, Quellenbeiträge zur Geschichte islamischer Bauwerke, Der Islam 1912 III, 358-368.

- J. H. Mordtmann, Enzyklopädie des Islam, 1913, II, 34 f.

- Albert Howe Lybyer, The Travels of Evliya Effendi, Journal of the Americain Oriental Society 1917, 37, 224-239.

- Richard Hartmann, Zu Ewlija Tschelebi's Reisen im oberen Euphrat und Tigrisgebiet, Der Islam 1919, IX, 184-244.

- Carra de Vaux, Les penseurs de l'Islam, Paris 1921, I, 249-253.

- Franz Taeschner, Die geographische Literatur der Osmanen, ZDMG, N.F. 1923, II, 64-70.

- Franz Taeschner, Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen, Türk. Bibl., Leipzig 1924, XXII, 36-45.

- Schams eddin Samy Bej, Qâmûs al-a'lâm II, 1100.

DIE KURDENSTADT BITLÎS

NACH DEM TÜRKISCHEN REISEWERK DES
EWLIJÂ TSCHELEBÎ
(17. JAHRHUNDERT)

INAUGURAL-DISSERTATION
ZUR ERLANGUNG DER DOKTORWÜRDE
DER
HOHEN PHILOSOPHISCHEN FAKULTÄT
SEKTION I DER
LUDWIG-MAXIMILIANS-UNIVERSITÄT
ZU MÜNCHEN

VORGELEGT VON
WILHELM KÖHLER
MÜNCHEN.

MÜNCHEN 1928.

II. KÜRTLER

Kürtlerin nereden geldikleri ve ne zaman bugünkü yerleşim bölgelerini ele geçirdikleri kesinlikle söylenemiyor.

Ama Sümerlerden kalma ve M.Ö. 3000 yıllarından kalma bir yazıtta ilk defa Kürtlerden bahsedildiğini görüyoruz. Bu tarihi eserin üzerinde "KAR-DA" veya "KAR-DA-KA"[1] ülkesinden bahsedilmektedir. Karda ülkesi, Van Gölü'nün güneyinde yaşayan Su halkıyla komşuydu.

Bunların büyük bir olasılıkla, Van Gölü'nün batısındaki dağlarda yaşayan ve M.Ö. 1100 yıllarında I. Tiglat-Pileser'in[2] savaştığı "KUR-Tİ-E" lerle bağlantıları olduğu söylenir.[3] Öbür yandan Kürtlerin kimliğini Kurtie'lere kesinlikle bağlamak doğru değildir, çünkü Kurtie Kur-hi-e de okunabiliyor.[4] Sachau'nun belirlemesine göre ise Tiglat Pileser'in Kur-ti-e'leri gerçekte Gordiya'lardır. (Yunanca okunuşu).

Fakat öbür bilimadamları haklı olarak bu ismin okunuşunun ancak Kurtie olarak okunan biçimiyle doğru olduğunu söylüyorlar. Hommel,[5] soru işareti bırakmakla beraber, önceleri Kurhit'ler olarak okunan bu kelimenin sonradan "Kurditler" olarak değişikliğe uğradığı kanısındadır. Bu sözcüğün diğer telafuz şekilleri bulunmadıkça, bu hipotezler göz önünde bulundurulması gereken birer kuvvetli belge olarak kalacaklardır.

---

(1). Thureau-Dangin, Königsinchriften, sf. 148

(2). I.Tiglat Pileser, Prismainschrift Kol. III, Kurhi-i (Kurti-i)lerin en yayılmış bölgeleri

(3). Bazı bilim adamları da Guti veya Gutu'ları düşünüyorlar. Bunlar ise Asurluların kuzeyindeki dağlarda en eski zamanda yaşayan halk. A.H. Sayce, Encyclopaedia Britannica III, H.C. Rawlinson, G.R. Driver

(4). Hugo Winckler, Geschichte Babyloniens und Assyriens, J. Marquart, Untersuchung zur Geschichte V. Eran M. Streck, Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylon. assyr. Keillinschr.

(5). Hommel, Geschichte Babyloniens u.Assyriens

Martin Hartmann[1] ve Th. Nöldeke'nin[2] görüşlerini öncelikle açıklamakta yarar var. Bunlara göre, bugünkü Bothan Bölgesinde yaşayan Kürtlerle Karduklar'ı[3] birbirinden ayrı tutmak gerekir. Bu hipoteze, Driver isabetli olarak karşı çıkıyor.[4]

Martin Hartmann da[5] katıldığı Strabo'ya göre gerek Karduklar gerekse Kurdiya Pers ülkesinin kuzeyinde, kuzey Medya'da oturuyorlardı. Bu halklar, göçmen ve haydut kavimlerdi[6], yaptıkları göçler nedeniyle biribirlerine karışmış olsalar gerek. Bu karışmadan ötürü farklılıkların ortadan kayboldüğu söylenebilir.

Şayet böyle bir karışma olmuş olsa bile, bunun somatik (vücüt yapısı) olarak biribirine yakın, gelenek ve görenekleri itibariyle akraba halkların karıştığı ya da aynı halkın iki boyu veya aşiretleri arasında bir karışma olduğu görüşü ağırlık kazanır. Çünkü Luschan'nın[7] Nemrut Dağı çevresinde oturan batı Kürtleri arasında yaptığı araştırmaya göre, bunların bu bölgelere bahsedilen karışmadan pek çok sonra geldikleri bilindiğine göre, Karakuş'ta halkın % 58'inin, hatta % 62'sinin daha henüz saf ırk olduğunu görüyor. Yapı itibariyle sarışın, mavi gözlü ve uzun kafalı olan bu bölgedeki halkın konuştukları dile en yakın dil olan Farsça'yı konuşan Farslardan farklı oldukları görülüyor. Farslar esmer ve kısakafalıdırlar. (Brakisefal) Tartışmayı daha ileri boyutlara çıkarmak, bu çalışmanın boyutlarını aşar.

Ancak bazı bilgileri değerlendirerek gerçeği ortaya çıkarmak gerekiyor.

Buna göre, Yunanlı tarihçi Xenephon'un[8] Karduklar'ı ile Strabo'nun[9] Gordiya'ları, Polybios'nun[10] ve yine Strabo'nun[11] Kürdiya'ları, Plinius'un[12] Cordueni ve yahudilerin bahsettikleri (adı okunamadı) ülke[13] bugünkü Kürtlerin üzerinde yaşadıkları ve kendilerine ait olan topraklardır.[14]

Bu beş ismin, diğer geride kalanları da içine alan bir merkez form olduğu kanısındayım.

Kürdistanı belirlemek için buradan yola çıkarsak, Xenephon'un zamanındaki Karduk ülkesi ile tarihçi Plinius'un Cordueni olarak belirlediği ülke (ki bu ülkede

(1). M. Hartmann, Bohtan in den Mitt. d. Vorderasiat. Ges. 1897
(2). Th. Nöldeke, Festschrift für H. Kiepert 1898
(3). Weissbach bei Pauly-Wissowa X,1933
(4). 1. Karduklar ve Kürtler aynı bölgede oturuyorlardı. 2. Bar-Hebraeus gibi bazı yazarlar, a vokalini ilk heceye getirerek yazıyorlar: Qardu, Kardu, Qardawaye oluyor. u vokalini birinci heceye getirince; Qurdaye, Kurdaye kelimeleri elde ediliyor. Bu beş form arasında ise, ne bir halk farklılığı, ne de dil farkı olduğu görülüyor.
(5). M. Hartmann Sprachen
(6). Strabo
(7). Felix von Luschan, Völker, Rassen,
(8). Xenephon, Anabasis III
(9). Strabo
(10). Polybios
(11). Strabo
12). Plinius
(13). Charmoy'un düşünceleri, Şerefname, Neuhebraisches u. Chaldaeisches Wörterbuch
(14). Wissbach bei Pauly-Wissowa, Driver, JRAS 1923.

yine Karduklar oturuyordu) Kürdistandır. Çünkü Corduene diye adlandırılan Karduk ülkesi de bugünkü Bothan bölgesini içine almaktadır. Bothan Çayının kuzey ve doğu bölgeleriyle Dicle Nehri'nin batı bölgeleri ve güneyde Dicle'ye dökülen Habur Çayı ile sınırlı bölgedir.[1] Strabo'nun bazı çelişen bilgilerine rağmen, büyük bir kesinlikle, Corduene'nin son hükümdarları zamanında Dicle'nin batı yakasına geçerek buralara hükmettikleri söylenebilir.[2]

Cordueni ülkesi Lucullus zamanında Kral Zarbienus tarafından yönetiliyordu. Kral Zarbienus, Tigran'ın emrinde olmasına karşın, Lucullus ile bir ittifak düşündüğü için, Tigran tarafından öldürülür.

İ.Ö. 115 yılında imparator Trajan Cordueni ülkesini işgal eder.[3]

Constantius'un hükümdarlığı sırasında (337-361) Corduene ülkesi tekrar Perslerin (Sasanlı'ların) egemenliği altına girer.[4]

Fakat Julian'ın ölümü (361-363) sırasında ülke yeniden Romalıların bir eyaleti olur.[5]

Jovian'ın hükümdarlığı sırasında (363-364) Pers kralı 2. Sapor (309-380) ile yaptığı ve Jovian için yüzkarası olarak nitelenen anlaşma sonucu, ülke yine Perslere bırakılır.

II. Sapor, ordusunda dağlı göçmen Kürtlerin de yer almasını sağlamıştır.[6]

Corduene ülkesi, bu tarihten sonra Perslerde kalır. 591 yılında imparator Mauricius (582-602) ile Pers kralı II. Hosrev Parwez (591-628) arasında yapılan hudut düzeltmelerinde de Corduene Perslerde kalır.[7]

Van Gölü'nün 20 km kadar batısına düşen, Bothan çayının 40 km. kuzeyindeki Bitlis kenti, bu anlaşma ile Doğu Roma İmparatorluğuna geçer. Bitlis, eskiden ve bu sınır düzeltmesinden epey sonra da Kürt topraklarının dışına düşüyordu. Bu sınır düzeltmesinde Van Gölü sınır teşkil ediyordu.

Araplar, Kadesiya (637) ve Nihâwend (642)[8] savaşlarıyla Pers (Sasanlı) İmparatorluğuna son verince, Kürt yerleşim bölgeleri de bu suretle Arapların nüfuz alanına girerler.

Anlaşıldığına göre Kürtler, o zamanlar kendi yaşam biçimlerine yakın gördükleri Araplarla daha iyi anlaşırlar. Oysa Ermeniler ve Farslarla anlaşmaları iyi olmamıştır. Sonradan birlikte yaşamak zorunda kaldıkları Türklere karşı ise bugün bile bazı bölgelerde görülen ve kökleri derinde olan bir ulusal nefret duydukları gerçektir.

---

(1). H. Kiepert, Lehrbuch der alten Georg., M. Streck
(2). Plutarch, Lucullus
(3). Eutropius, VIII.3
(4). Ammian, Marc, XVIII.
(5). Ammian, Marc XXV
(6). Gorioum bei Vict. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Armenie (Gorioum 5. YY da yaşamış)
(7). Hübschmann, Indogerm. Forschung, 1904
(8). A.Müller, Der İslam im Morgen-u. Abendland I

Araplarla Kürtler arasında yapılan savaşlardan hiç bir yerde bahsedilmiyor. Buna karşılık Arap Ermeni savaşlarında, zaten iç çekişmeler içinde olan Ermeniler geriletilerek, bu bölgelere Kürtler yerleştiler. Bu suretle topraklarını genişleten Kürtler, sonraki yüzyıllarda Diyarbekir ve Erzerum (Erzurum) bölgelerini zaptettiler. Ne yazık ki bu zamana ait ne Arap ne de Ermeni kaynakları yeterli bilgi vermiyorlar.

642 veya 645 yılında Araplar Habib bin Maslama yönetiminde Artaşât yakınlarında Kürt Nehrini geçerek Dwin[1] kalesini kuşatıyor. (Artaşat, Araxes, (Aras) ile Metsamaur[2] nehirlerinin birleştiği yerdedir.) Ghazarian, Metsamaur Nehrinin bir diğer adının Kürt Nehri olduğunu yazmaktadır.[3] Demek oluyor ki Kürtler, 7. Yüzyılın ortalarına kadar bu denli kuzeye açılarak, bu bölgelere yerleşmişlerdi.

Arapların 654 yılında kısa bir süre için Rştunikh[4] bölgesini işgal ettikleri tarihten önce, Kürtlerin büyük çoğunluğunun Bothan'ın kuzeyinde oturduklarını söylemek olanaksız.[5] Arapların 7. Yüzyılın ikinci yarısındaki başarılı ilerlemeleri ve onlarla Ermenilere karşı başından beri birlikte hareket eden Kürtler, Ermenileri gerileterek Bothan'ın kuzeyine doğru peyderpey geçerek yerleştiler. Buna Muqaddasi 10. yüzyılda tanıklık etmektedir.

Ermeni tarih yazarı Ghevond[6] 8. Yüzyılda yazdığı kitapta, Kürtlerin Van Gölü'nün güneyinde yerleşik olduklarına değinmektedir.

Al Jaqubi[7] ise 9. Yüzyılın ikinci yarısında yazdığı kitapta Kürtlerin yerleşim alanlarını şöyle tanımlamaktadır. Buna göre Kürtlerin vatanı Irak'ın doğusundaki dağlık bölgeden başlayıp Perslerin batı sınırlarını içermektedir. Masudi[8] (956 yılında ölmüştür) Kürtlere Djibal'de rastlamıştır. Demek oluyorki eski Medya ve Azerbaycan ile Arran (Kur ve Araxes nehirleri arasında kalan bölge) hatta Arzan'ın kuzey bölgeleri Al Bailaqan[9] ve Ermenistan'a Kürtler egemendi.

---

(1). Ghazarian, Armenien unter der arab. Herrsch. II, Baladhori, Jaqut I

(2). Hübschmann, Indogerm. Forschung 1904, XVI, 408.

(3). Ghazarian

(4). Hübschmann, Indogerm. Forsch. göre, Rştunikh Van Gölü'nün güneyine düşmektedir.

(5). Bazı Avrupalı gezginlere göre Bothan Çayı (örneğin Lehmann Haupt'un Armenien einst und jetzt I. 328) Doğu Dicle olarak adlandırılmaktadır. Bothan ismi çok eski zamanlardan beri bu bölgede yerleşik olan Bohti Kürtlerine aittir diyor. Martin Hartmann ise, Bothan in den Mitteil. der Vorderasiat Gesellschaft 1896 86 adlı kitabında Bothan Nehrinin Van'ın 75 km kadar güneyine düşen Sinur Dağından doğduğunu yazıyor. Önce kuzeye doğru Hokoz-Wank'a kadar akıyor. Buradan batıya doğru 38^0 kuzey paralelinin güneyinden Siirt'e varıyor. Burada ise, güney batıya doğru akıyor. Siirt'in 15 km aşağısında Bitlis Çayı ile birleşiyor. Til'in altında Dicle'ye karışıyor. Doğduğu kaynak önceleri Moks bölgesi sanılıyordu). Bothan Çayı'nın yukarı bölgeleri ilk kez 1883 yılında Prof. Wünsch tarafından incelenmiş, Das Quellgebiet dez östl. Tigrisarmes, Petermann's Georgri Mitteil. 1889.

(6). Ghévond, Hist.des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie, trad par Chahnazarian 124

(7). Al Jaqubi, Al Buldan, ed. de Geoje VII, 236

(8). Masudi, Murudj-udh-Dhahab, ed. Meynard et de Courteille, III, 253, V.231

(9). Jaqut, I. 799.

İstakhri[1], 951 yılında yazdığı kitapta Nişabur[2] yakınlarına düşen Azadabad'da Kürtlerden bahsetmektedir.

Ibni Hauqal 977 de yazdığı kitapta, İran'ın bazı yörelerinde Kürt aşiret reislerinin, kervan yollarının güvenliğini sağlayıp haraç topladıklarını anlatmaktadır.[3]

Muqaddasi'nin 985 yılında yazdığı kitapta Dabil bölgesi (Dwin bu bölgededir) Salamas ve Urmia Gölü'nün batı bölgeleri Kürtlerle meskündu, diyor. Ayrıca bu bölgedeki Kürtlerin Qandariya kentini taş ve kerpiçten inşa ettiklerine değinmektedir.[4]

1040'lı yıllardan sonra Kürtlerin tarihinde yeni bir devir başladı. Bu tarihlerde Selçuk Türkleri batıya doğru genişlemekte ve Kürdistan'ı ablukaya almaktalar. Ermeni Arzrunier Hanedanından Sanakherim, Van Gölü ve çevresine kurulu Waspurakan krallığını, Oğuz Türklerinin sürekli akınlarından korumak için daha 1021 yılında İmparator II. Basilius (996-1026)un emrine sokmuştur.[5]

Selçuk Türklerinin batıyı zorlamaları ve Alparslan'ın (1063-1072) İmparator IV. Romanus'u 1071 yılında Melazkerd[6] (Malazgirt) de yenilgiye uğratıp esir alması üzerine, Ermenistan dahil tüm Küçük Asya'nın doğu bölgeleri Alparslan'ın ve onun yerine geçen Melek Şah'ın eline geçti.[7]

Bu kaostan yararlanan Türkmen ve Kürt beyleri, Ermenilere ait olan yerleşim bölgelerinin büyük bir bölümünü ele geçirdiler.

Selçuklu Devletinin kuruluş dönemi ile ilgili olarak Arap coğrafyacı Jaqut (1178-1229) çok değerli bilgiler vermektedir. Örneğin: Zawazan[8] Ermeni dağları ile Azerbaycan, Diyarbakır ve Musul arasında çok güzel bir bölgedir. Ahlat'a kadar uzanan bu bölgenin halkı Ermeni ve Kürtlerden oluşuyordu. Fars bölgesinde Kürt aşiretleri 500.000 çadır kurup, yaz ve kış otlaklarına taşınıyorlardı. Kuhistan'da şehir dışlarında geniş alanlara da ve ayrıca Luristan'ın da büyük bölümlerinde yine Kürtler yerleşikti.[9]

Ermenilerin modern tarihçilerinden Michael Tschamtschean (Çamçean diye okunur ve 1823 yılında ölmüş) yazdığına göre, Moğallar Bağdat ve kuzeyine düşen, yani Dicle'nin kuzey bölgelerini işgal ettiklerinde, Kürtler bağımsızlıklarını koruyarak dağlarında oturuyorlardı.[10] İbni Batuta (1303-1377), Mezopotamya'da Hila'da ve Sindcar'da yaşayan Kürtlerin cesaretlerinden ve onların özgür yaşama tutkularından överek bahsetmektedir.[11]

(1). Brokelmann, GAL, I.229
(2). Al İstakhri, Masalik-ul Mamalik, ed. de Goeje 282
(3). İbni Hauqal, Al-masalik wa'l-Mamâlik ed. de Goeje s. 185
(4). Muqaddasi, Ahsan-ut Taqasim, ed. de Goeje s.377
(5). J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides s.16-18
(6). Hammer, GOR 2, I. 39-40
(7). Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) trad. par Dulaurier S.V.
(8). Arap coğrafyacıları Bohtan (Bothan) ismi yerine Zawazan geçmektedir. II. Jaqut, 957; M.Streck EI., I, 770b.
(9). Jaqut, II., 957; III. 835-838; IV. 205-206 ve 257-258 sayfalar.
(10). Tschamtschean, Aperçu s. 44-45
(11). İbni Batûta ed. Defrémery v. Sanguinette, II, 22-23, 97, 141

Moğolların 1258 yılında Azerbaycan'a çekilmeleri üzerine, Kürtler bu durumu değerlendirerek insansız bölgeleri ele geçirdiler.[1]

Bu tarihten yüzyıl sonra, 1375 yılında küçük Ermeni krallığı ortadan kaldırılınca[2] Kürtler Moks, Vaspurakan, Turnberan, Baleş (Bitlis), Sasun, Buznunia, Taron (Muş)[3] bölgelerine yerleşmişlerdi. Göç eden Türkmenlerle karışarak süratle çoğaldılar.

14. Yüzyılın sonlarında Timur'un (1369-1405) egemenliği altına girdiler.[4]

Timur'un 1405 yılında ölmesi üzerine, çocukları imparatorluğu bölüşmede anlaşamadılar ve aralarında çatışmalar çıktı. Bu durumu fırsat bilen Karakoyunlular, zamanın şartlarını en iyi değerlendirerek tüm Kürt bölgelerini egemenlikleri altına aldılar. Daha sonra da Karakoyunlu Hanedanına, Uzun Hasan (1467-1478)[5] son vererek, Akkoyunlu Hanedanını[6] kurdu.

Bitlis, her dönemde çeşitli ticaret yollarının üzerinde olması ve beylerinin akıllı politikaları sonucu Kürdistan'ın merkezi durumuna gelmişti.

16. Yüzyılda Fars ve Osmanlı İmparatorlukları arasında çizilen sınır, bir kaç istisna hariç günümüze kadar devam edegelmiştir. Bu sınır belirlemesiyle Kürt bölgeleri, batıdaki büyük bölümü Osmanlılara, doğudaki küçük bölümü ise Perslere verilmek üzere bölündü.

18. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Kürdistanda esas olarak Bitlis, Cezire, Amadia, Çulamerk ve Karaçolan olmak üzere beş büyük beylik vardı.[7] 1836-1838 yılları arasında ve daha sonraki yıllarda Osmanlılar, Mehmed Reşid Paşa ve Mehmed Hafız Paşa ve 1847 yılında ise Ömer Paşa yardımı ile Kürt beyliklerini merkezi otoriteye bağlamak istediler. Bu duruma karşı Kürt halkı defalarca ayaklandı.[8]

---

(1). Bağdat'ın 1258 yılında alınışından sonra Hulagu, Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'e geri çekildi. Tebriz, bu suretle İran'da oluşan yeni Moğol İmparatorluğu'nun başkenti oldu. Hammer-Purgstall, Geschichte der Ilchane I 171.; A. Müller, Der Islam im Morgen-und Abendland II. 240.

(2). 1375 yılında Kral VI. Leo, Mısır Sultanı II. Aşraf Şaban (1363-1377) tarafından esir alınarak Mısır'a götürüldü.

(3). Bu bölgeler Van Gölü'nün çevresindedirler. Moks gölün güneyinde, Vaspurakan doğuda, Turnberan ve Buznunia kuzey doğuda, Sasun ve Taron ise Van Gölü'nün batısına düşmektedirler.

(4). Tschamtschean, translated by Avdall-II. 310-311

(5). Karakoyunlu bir Türk hanedanıydı. Ermenistan ve Batı Azerbaycan üzerinde hüküm sürdü (1378-1467) En ünlü hükümdarı Kara Yusuf'tur (1388-1420) ve Timurlenk ile Osmanlı padişahı Sultan Bayezid arasında 1400-1402 tarihlerinde meydana gelen savaşların çıkmasına neden olmasıyla ünlüdür. Bu savaşta Bayezid esir düşer. Hammer, GOR, II., A.Müller, Der Islam im Morgen-und Abendland II., Gust. Weil, Gesch. der Chalifen Zinkeisen, GOR II

(6). Akkoyunlu Hanedanı da bir Türk hanedanıydı. (1378-1508) tarihleri arasında hüküm sürdüler. Hammer, GOR I. 807 Uzun Hasan yönetiminde (1467-1478) en gelişkin dönemini yaşadı. Uzun Hasan, Osmanlı Sultanı II. Mehmed ile 1473 yılında Tercan yakınlarında yaptığı savaşta yenik düştü. Hammer, GOR, A. Müller, Der Islam im Morgen und Abendland II. G.F. Hertzberg, Gesch. der Byzantiner und des Osman. Reiches

(7). Garzoni

(8). Moltke, Briefe, S . 255; Carl von Sax. Gesch. des Machtverfalls der Türkei, s. 300-303.

Kürtlerin merkezi yerleşme bölgesi bugünkü Van, Hakkari ve Bothan ve batıda Diyarbekir'e kadar uzanır. Buna Yezidi Kürtlerinin yerleşik oldukları Sindcar ve Habur da ilave edilir.[1] Kürtlerin kuzey sınırları ise, İran'ın kuzey ve batısını içeren geniş alanlar ile Türkiye'ye yayılır. Burada kesin bir sınır çizme olanağı yoktur. Çünkü bir çok aşiret sınırlar ötesi bölgelerde de yerleşiktirler. Buna karşın yaklaşık bir belirleme yapmak gerekirse, doğuda Koyi'den Urmiye Gölü'ne, güneyde ise Mosul, Mardin, Halep'in batı bölgelerinden Malatya'ya uzanır. Kuzeyde ise Erzerum ve Araxes (Aras Nehri)'e kadar dayanır.[2]

Ayrıca doğuda Kürt kolonileri vardır. Horasan bölgesi, Kürtlerin 10. Yüzyıldan itibaren oturduğu bir bölgedir. Sonraları yine bu bölgeye I. Şah Abbas (1587-1628), Türkmen aşiretlerine karşı koymaları için yeniden Kürtleri toplu halde yerleştirmiştir.

Luristan'da oturan Lur'lar ile Bahtiyarlar, bir çok bilim adamı tarafından Kürtlere akraba olarak görülmektedirler.

Fakat Kürtleri iyi tanıyanlardan biri olan Layard, bunların Fars aşiretlerinden olduğunu iddia eder. Uzun süre Bahtiyarlar arasında kalan ve onlardan Farsça öğrenen Layard, bunların konuştuğu Farsça'nın Şahname'ye Yeni Farsça'dan daha yakın olduğunu söylemektedir.[3]

Sınırlar üzerindeki değişik bilgiler gibi, Kürtlerin yerleşim alanlarının yüzölçümü de değişik verilmektedir. Ritter[4], Kürt bölgelerini 110.000 km[4] olarak tahmin ederken, Hörnle[5] ise, 264.000 km[2] olarak tahmin ediyor.

Kürtlerin nüfusu üzerinde de değişik rakamlar söylenmektedir. Çünkü bu sayıyı tespit etme olanağı verilmemektedir.

Bir çok batılı seyyah, Kürtleri haydutluk yapmakla tanımlarken, yine bir çokları da onların misafirseverliklerinden övgüyle bahsetmektedirler.

Bu konuda Moltke şunları söylemektedir:

"Araplarda daha çok hırsız, Kürtlerde ise savaşçılar var."[6] Eğer Kürtler, kendilerinden korkulan birer eşkiya ve hırsız iseler, bunun nedenlerini kötü ekonomiye ve merkezi despotizme bağlamak gerekir. Bu despotizm ki, uluslara eğitimini tanımaz, yalnız ve ancak para sızdırmak için halkları sistemli bir cendere altında tutar, soyar soğana çevirir, o zaman doğaldır ki, bu halkların kendi yollarında gitmekten başka olanakları yoktur.[7]

Kürtleri tanıyan tüm araştırmacıların üzerinde birleştikleri noktalar ise, Kürtlerin konukseverliği, cesareti ve özgür yaşama tutkusudur.[8]

---

(1). Rödiger und Pott, Kurd. Studien

(2). Jaubert, Reise d. Armenien und Persien s. 56-57 Ferd. Justi, Kurd. Grammatik

(3). Layard, Early adventures in Persia, Susiana and Babylonia besond. I, 222-223, 294-298, 395-397; Oskar Mann da Lur aşiretlerinin Kürtlerden sayılmasını eleştirenlerdendir. Oskar Mann, Kurdisch-persische For schungen

(4). Ritter

(5). Hörnle, Magazin 1837, s. 500

(6). Moltke, Briefe s. 269,

(7). So Justi, Kurd. Grammatik

(8). Mark Sykes, Journeys, Geogr. Journ. London 1907

Kürt, kendisiyle, ailesiyle ve aşiretiyle gurur duyar. Ülkesinin bağımsızlığı uğruna çıplak kayalık dağlarını en son taşına kadar savunur.[1]

Kürtler de Türkler gibi sünni oldukları halde, kendilerini baskı altında tutan Türklere karşı, batı Kürtleri arasında telafisi hemen hemen olanak dahilinde olmayan bir nefret vardır.[2]

Kürtlerde aile bağları, eşine bağlılık, namus çok kutsaldır. Doğu'da hiç bir kadın, Kürt kadınının özgür olduğu kadar özgür değildir. Bütün seyyahların anlattıklarına göre, hemen bütün aşiretlerin kadınları yüzlerini gizlemezler.

Evliya Çelebi zamanında Bitlis'li kadınların yüzlerini örttüklerini öğreniyoruz. Evliya Çelebi de Kürtlerin gelenek ve göreneklerinin temizliğini ve yüceliğini nakletmektedir. Bunun gibi bir çok Kürt kadının ata bindiğini, silah kullandığını, atıcılıkta erkekler gibi yetenekli olduklarını nakleden seyyahlar var.[3]

Kürtlerde kadın evin direği olarak tanımlanır. Zina yapmak bir çok aşiretlerde ölümle sonuçlanır. Fahişelik hemen hemen bilinmemektedir. Fakat fahişe kelimesi Kürtçe'de yoktur, diyenler ise biraz abartıyorlar. Çok evlilik ancak zenginlerde görülmektedir.[4]

Kürt dili, İran dil ailesindendir. Orta çağda konuşulan Farsça ile uzaktan akrabalığı vardır. Ancak bir çok sesliyi, özellikle kelime sonlarındaki seslileri atmışlardır. Farsça, Arapça ve Türkçe'den, Kürtçeye uydurdukları epeyce kelimeyi almışlardır.[5]

Pek az yazar eserlerini Kürtçe yazmıştır. Kürtlerin çoğunluğu eserlerini öbür dillerde yazmıştır. Ya İdris ve Şerefeddin gibi Farsça, ya Şükrü ve Nabi[6] gibi Türkçe ya da Eyubi sülalesinden bilgin ve aynı zamanda bir bey olan Abul Fida gibi Arapça yazmışlardır.[7]

Çok sayıda destanlar, halk türküleri, lirik şiirler Kürtçe olarak, Kürt ozanları tarafından, kuşaktan kuşağa iletilmiş, böylece kültürün yaygınlaşmasına olanak vermiştir.

Burada bu Kürt ozanlarının ezberde tutma yeteneğine özellikle yer vermek gerekmektedir.[8] Ayrıca Kürtler, zengin bir masal hazinesine sahiptirler.[9]

Yukarda anılan şair ve bilge Kürtlerin dışında ünü bütün dünyaya yayılan bir

---

(1). Fraser, Travels I.
(2). Luschan, Völker, Rassen, Sprachen, s. 90
(3). Mark Sykes, The Kurdish Tribes, Journ. of the Roy. Anthrop. Inst. London
(4). Rich, Narrative of Koordistan, I.
(5). Socin im GIPh, I,II. 249, 251
(6). Yusuf Nabi, 1630 yılında Urfa'da dünyaya gelmiş, 1712 yılında İstanbul'da ölmüş. Basmadjian, Essai, s. 119-120, Gibb, History of Ottoman Poetry III.
(7). Abul Fida 1273 yılında Şam'da doğdu ve Hamat sultanı olarak 1331 yılında öldü. Brockelmann, E I, I, 90-91
(8). Oskar Mann, Kurdisch-Persische Forschung, III, I,
(9). Prym u.Socin, Kurd. Sammlungen Erzaehlungen und Lieder, Petersburg 1890; Lerch, Forschungen über die Kurden, Petersburg, 1857-58

Kürt söylenmesi gerekirse, Suriye ve Mısır sultanı Sultan Salahaddin hemen akla gelir. (1171-1193) Sultan Salahaddin'in düşmanları bile ona hayranlıklarını gizleyememişlerdir. Gerek kendisinin gerekse ordularının başarıları övülmeye değerdir.[1]

Her ne kadar Kürtlerin kısmen göçebe ve haydut yaşamı onları değerlendirirken olumsuz bir iz bıraksa bile, genelde onlara hayran olmamamız olanaksızdır. Onların yerleşim bölgelerinde ne verimli mahsül alınabiliniyor, ne endüstri ne de geniş alanları içeren ticaret var. Fakat atalarından miras aldıkları kıraç toprakları, her yönden gelen saldırılara rağmen elinde tutmayı becermişlerdir. Stratejik olarak çok önemli bir bölgede olan topraklarını bunca savaşa rağmen her zaman koruyup, varlıklarını sürdüregelmişlerdir.

Doğayla savaşım ve kötü iklim koşulları onların sade bir yaşam sürdürmelerini, kuvvetli ve cesur olmalarını sağlamıştır.

(1). A. Müller, Der İslam im Morgen-u. Abendland II. 149-161

III. BİTLİS

Βαλὰς [herhalde Βαδαλὰς 'in bir variyantıdır. Thomas Artsruni'nin Geschichte (tarih), 1887 Petersburg basımı, sf. 110]: Ermeniler Bitlis kentini böyle adlandırmışlar. Yunanlılar ve Bizanslılar ise,(πλησιόχωρα) Βαλαλισων şeklinde adlandırmışlar. Etrafı çevrili yer anlamındadır. Ermenilerin Βαλὰς diye söyleyişini, Araplar Badlis olarak değiştirdiler. Bidlis veya Bitlis adı ise müslümanlıktan bu yanadır.[1]

Bitlis, 42°4 doğu meridyeni ile, 38°23 kuzey paralelleri arasındadır. Van Gölü'nün 20 km. güney batısında, Seert (Siirt)'in 50 km kuzey doğusuna düşmektedir. Ahlat'ın ise 40 km. güneyine düşer.[2]

Bitlis Çayı'nın iki yakasındaki, vadi çukurluğundadır. Bitlis Çayı, gerek kentin içinde, gerekse dışında birkaç yan kol tarafından beslenir.

Cuinet'in 1890 yılında yaptığı tahminlere bakılırsa, Bitlis kentinde 8300 evde 38.886 insan yaşarmış. Bunların 20.000'i Müslüman Kürt, 16.086'sı gregorian Ermeni, 200'ü protestan Ermeni, 1800'ü Jakobit'miş. Kentte 15 cami, 25 mescit, 4 tekke ve Gregorian Ermenilere ait olmak üzere de 4 kilise varmış.[3]

Kentin kaç yaşında olduğu kesin bilinmemekle beraber, önemli bir bölgede bulunması, stratejik değeri olması, yani Van Gölü ile Mezopotamyayı birleştiren yolun üzerinde olması, özellikle kuzeydeki dağlık bölge ile güneydeki ovalar arasında olması, onları birbirine bağlayan yolların Bitlis'ten geçmesi, kentin çok eski tarihlerden beri kurulmuş olabileceğini gösteriyor.[4]

Thureau-Dangin, İ.Ö. 721-705 yılları arasında hükmeden Sargon'un İ.Ö. 714 yılında Urartu sınırında, bir casusluk merkezi olarak inşa ettirdiği ve olağanüstü

(1). H. Hübschmann, Indogerm. Forsch. 1904; Fr. Spiegel, Eran. Altertumsk. I, 136 St. Martin, Mém. sur l'Arménie, I, 103; Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani, ed. Gelzer s. 168
(2). Cuinet II, 525
(3). Cuinet II, 541
(4). Lynch, Armenia II, 148

sağlam yaptırdığı Uaiais kentinin bugünkü Bitlis'in yerinde olduğunu söylemektedir.[1] Bu iddiaya her ne kadar Lehmann-Haupt[2] karşı çıkıyor, onun söylediği yer Bitlis'in 7 km. güneyindeki ve Lynch'in resmini verdiği Delikli Kaya Tünelidir.[3] Ayrıca tünelin dinamit kullanılarak yapıldığını, modern zamana ait olduğu görüşündedir.[4] Evliya Çelebi de bu tünelden bahsetmektedir.[5]

Balâdhorî, Arapların 20 Hicri 640 tarihinde Van Gölü'ne doğru ilk ilerlemelerinde, bu tünelden geçtiklerini anlatmaktadır.[6]

Bunun gibi Georgius Cyprius da (600'lü yıllarda) aynı tunelden bahsetmektedir.[7] Gerek Cuinet, gerek Lynch, gerekse diğer araştırmacıların yerli halkla yaptıkları söyleşide, bu tunelin Semiramis'e ait olduğunu duymuşlardır. O halde tunelin çok eskilerden kalma olduğunu söylemek olanaklıdır. Eski olmaya eski olan tünel ya eski Ermenilerden ya da Chaldelilerden kalmadır.

Şayet Thureau-Dangin, Lehmann-Haupt'a karşı haklı ise, o takdirde Hommel'in[8] Balaléş adının sonraları Wajajis, daha sonraları da lehçe olarak Uaiais biçiminde söylenmeye başlandığı görüşü ilginç olsa gerek.

Van Gölü'nün çevresinde oturup gelişen Kaldelilerin özellikle bu tünele ilgi duydukları söylenebilir. Kuzey güney bölgesini en kısa zamanda başkent Van'a bağlayan ekonomik ve stratejik değerde yollar yapılmıştı. İ.Ö. 800 yıllarında Menuas[9] ekonomik nedenlerle başkent Van'a en kestirme ve güvenli yolların yapılmasını ön görmüştü. Çünkü bu yollara ihtiyaç duyuyordu. Bu kestirme yolları yaparken kayaları parçalamak eskiden olanak dahilindeydi. Layard bu durumu şu örneklerle ispatlamaya çalışıyor. Nemrud yakınlarındaki harabeler ile, Zap'ta gördüğü ve Arapların Negüb dedikleri tünelin İ.Ö. 900 yıllarından önce yapıldığı kanısındadır.[10]

Xenephon'un Bitlis'ten bahsetmemesi doğaldır. Çünkü etrafı düşmanlarla çevrili bir alanda zor ve tehlikeli yollardan geçmesi gerekiyordu. Xenephon'un on binleri, Karadeniz'e ulaşmak için, yürüyüşlerinin engellenmeyeceği batıdaki daha rahat yollardan hareket ettiler.

Araplar, bundan bin yıl sonra Ermenistan içlerine akınlarını Bitlis üzerinden yaparlarken, Mezopotamya'yı çoktan eğemenlikleri altına almışlardı. Arkaları güvenlik içinde olan Arap ordusu, düşmanın iç karışıklıklar yüzünden zayıf ol-

(1). Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon
(2). Festschrift für Fritz Hommel
(3). Lynch, Armenia II s. 156
(4). Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, I, 329
(5). Evliya Çelebi 4. Cilt s. 94-95
(6). Balâdhori, s. 176
(7). Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani ed. Gelzer s. 168
(8). Fr. Hommel, Beitraege zur Morgenlaendischen Altertumskunde
(9). Hommel, Geschichte des alten Morgenlandes s. 133
(10). Layard, Nineveh and its remains, I, 80-81
Preusser, Nordmesopotamische Baudenkmaeler

ması nedeniyle, kayda değer bir dirençle karşılaşmadan, ilerlemesine devam edebilmişti. Balâdhorî'nin kaydettiğine göre, Van Gölü'nün batı ve kuzey bölgeleri bu suretle savaşılmadan Arapların eline geçti.

Tüm modern seyyahlar gibi,[1] Evliya Çelebi de Bitlis'in Büyük İskender tarafından yapıldığı rivayetini anlatmaktadır. Oysa İskender hiçbir zaman orada olmamıştır. Fakat yaptıklarıyla, Doğu'da kendinden önce hükmedenleri gölgede bıraktığı için, yapmadığı bir çok şey ile ondan çok önce yapılanlar ona maledilmiştir. Geçen yüzyılın ortalarında Bitlis'e giden Layard, orada tarihi eserleri görememiştir.[2] Ne varki, Şerefeddin bir taşa kazınmış elinde yılan tutan insan resminden bahsetmektedir. 16. Yüzyılın ikinci yarısında yazdığı Şerefname'de, bu taşın kale duvarında olduğunu anlatmaktadır.[3] Layard bunu çok aramasına karşın bulamamıştır.

Müslüman tarihinde, Bitlis'ten ilk defa 20 Hicri 640 tarihinde bahsedilmektedir. Cihad'a çıkan Arap orduları, Bitlis üzerinden Ahlat'a kadar ilerlerler. Sonra da Bitlis'e hükmeden Ermeni Beyini aynı zamanda Ahlat ve çevresinin vergisini de toplayıp vermeye zorlarlar.

Yukarıda anlatıldığı gibi, bu bölgeler II. Hosrov Parwez (591-628) tarafından 591 yılında Doğu Roma İmparatorluğuna bırakılmışlardı. Araplar, birinci gelişlerinde buralarda tutunamadılar. Çünkü İmparator II. Konstantin (641-668) bir sefer düzenleyerek, Rştunikh Beyi Theodoros'u cezalandırmak istedi. Bitlis'in sahibi olan bu bey ise, imparatora karşı Araplardan yardım istedi. Bunun üzerine Araplar 654 yılında bu bölgeleri tamamen işgal ettiler.

Bu tarihten sonra, 850 yılında tekrar Bitlis'ten bahsedildiğini görüyoruz. Ermeni kralı I. Aschot (890 yılında ölmüştür) 850 yılında Arapları Muş'ta bozguna uğratırken, Araplar Bitlis'e kaçmak zorunda kaldılar. Sonra da kralın annesi Rhiph'e sığınarak, geri çekilmeleri için izin istediler.[4] Bitlis 1140 yılında merkezi Ahlat'ta olan Suqmani sülalesi tarafından alınır. Suqmani sülalesine Ermeni şahları da deniyordu. Bunlar Selçuklulara vergi vermek zorundaydılar.[5] Bu suretle Bitlis, yeniden müslümanların eline geçti. 1140 yılından sonra, ne Hıristiyanlar ne de Ermeniler Bitlis'te bir daha hükümet etmemek üzere siyasal arenadan çekildiler. 1140 tarihi gerek Bitlis tarihinde gerekse Kürdistan tarihinde yeni bir devrin başlamasına neden oldu.

Suqmaniler, Bitlis'i 1180 yılına kadar ellerinde tuttular. Aynı yıl, bu hane-

---

(1). Müller-Simonis, ve Lynch, Armenia II s. 150

(2). Layard, Discoveries s. 35

(3). Şerefname, II, I, 204

(4). Thoma Ardzrouni, trad. par Brosset I, yine H.Daghbaschean, Gründung des Bagratidenreiches, s. 15

(5). Bu hanedan Şah Arman "Ermeni Kralı" adıyla anılıyordu. Ne var ki Ermeni halkının beşte birini bile kendi egemenliği altına almayı becerememişti. 1100 yılında Suqman al Qutbi tarafından Ahlat'ta kuruldu. Suqman al Qutbi 1185 yılında öldü.
M. Streck, E I, I, 457-458.

danın varlığı Eyubiler tarafından ortadan kaldırıldı. Suriye ve Mısır Sultanı Sultan Selahaddin (1171-1193)[1] yeğeni Malik al Eşref'i Bitlis beyliğine atadı.[2]

Sultan Selahaddin Kürt asıllıydı. Malik al Eşref'i kardeşi Malik al Awhad[3] izledi. Malik al Awhad 1207 yılında Ahlat'ı kendi topraklarına kattı. Bunun ölümünden sonra (1210-1237) yine bu bölgeler Malik al Eşref'in yönetimi altına girdiler.

Eyubiler, 1245 yılına kadar bu bölgede hüküm sürdüler.

Jakut (1178-1229), Bitlis'in ve bahçelerinin güzelliklerinden elmalarının nefis oluşundan bahsederken[4] Abulfida (1273-1331) ise, kent surlarının kısmen hasara uğradığından bahsediyor.[5] Bu arada Bitlis korkunç bir felakete uğruyor.

1231 yılında Çormagun yönetimindeki Moğol orduları, Bitlis kentini tamamen yakıyorlar.[6]

Moğollar, Hulagu'nun[7] yönetiminde Bağdad'ı yaktıktan sonra tekrar bu bölgeye çullanmışlardı.[8] 1260 yılına kadar Kürtler Bitlis'te daha henüz çoğunlukta değillerdi. Daha çok burada Ermeniler yaşamakta idiler.

Bu durumu modern Ermeni tarihçisi Michael Tschamtschean (Çamçean) şöyle açıklamaktadır.

Moğollar, Bağdad ve kuzeyine düşen ülkeleri, yani Dicle'nin kuzey bölgelerini işgal ettiklerinde, Kürt beyleri çevre dağlarda bağımsızlıklarını korudular. 1375 yılında Ermeni krallığının ortadan kaldırılmasından sonra da, krallığın topraklarını "Medler" işgal ettiler.[9] Medler ya da diğer adıyla Kürtler,[10] Ermeni kenti Baleş'i (Bitlis) de işgal ettiler.[11]

Bütün bu bölgeler 1392 yılında Timur'un (1369-1405) eline geçtiler. Timur Muş ovasına geldiğinde, Bitlis Beyi Hacı Şeref, kalenin anahtarlarını teslim etti. Bunun üzerine Timur, Beye kendi topraklarının dışında Pasin, Avnik, Melazkerd [12] bölgelerini de armağan etti.

Timur'un ölümünden sonra[13] oğulları arasında kargaşalık ve iç çekişmeler başladı. O zamana kadar Mısır'da hapiste tutulan Kara Yusuf (1420 yılında ölmüştür) tekrar Azerbaycan'ı kendi yönetimi altına aldı. Kara Yusuf, 1417

(1). Baş tarafla karşılaştır
(2). Şerefname, II, I, 244
(3). C.H. Becker, EI, I. 503 ve 538
(4). Jâqût I 526
(5). Abulfida, trad par Guyard, II 147
(6). C.D'Ohsson, Hist.des Mongols III, 68
(7). C.D.Ohsson, Hist,. des Mongols III. 134; Hammer-Purgstall, Gesch. der Ilchane, I 79
(8). Tschamtschean, Aperçu
(9). 1375 yılında kral VI. Leo, II. Sultan Aşraf Şaban (1363-1377) tarafından esir edilerek Mısır'a tutsak gönderildi.
(10). Tschamtschean translated by Avdall, II 310; yine Ghévond (8.yy.) s.124, Medien Kürdistan olarak açıklanmış
(11). Tschamtschean
(12). Şerefname.
(13). Timur 1405 yılında ölür.

yılında yakın dostu ve aynı zamanda damadı olan Bitlis Beyi Malik Şemseddin'e ve onun neslinden gelenlere Bitlis ile Bitlis'e ait bölgeleri bıraktı.[1]

Şemseddin çok bilgili ve ülkesini iyi yöneten bir hükümdardı. Ülkesinde bir çok kervansaraylar yaptırdı. Halkın refahına yönelik çok sayıda kuruluşlar inşa ettirdi. Kendi adına para bastırdı.[2] Sonraki beylerin zamanında bu dostluk yerini düşmanlığa bıraktı. Karakoyunluların üçüncü beyi olan Cihan Şah zamanında (Ölümü 1467) 1460 yılında Bitlis zaptedildi.[3]

Cihan Şah'ın ölümünden sonra, yönetim Akkoyunlu Uzun Hasan'ın (1467-1478) eline geçti.[4]

Bitlis 29 yıl Akkoyunluların zorba yönetimi altında kalır.

Bu süre içinde Bitlis Beyi İbrahim, Akkoyunlular tarafından esir tutulur sonra da onu idam ederler.

İbrahim Beyin oğlu Muhammed 1494 yılında Bitlis'i Akkoyunlulardan kurtarır. Fakat 1497 yılında vefat eder. Yerine henüz küçük olan oğlu İbrahim geçer. Amcasının oğlu Emir Şeref buna karşı çıkar. Bunun üzerine İran Şahı İsmail'den (1499-1523) yardım ister. Bitlis, İranlılar tarafından 1507 yılında zaptedilerek İrana bağlanır.[5]

Bu tarihten sonra, birbirine düşman iki imparatorluk olan Osmanlılar ile Safeviler arasında Kürt bölgelerini kendi topraklarına katma yarışı başlar.

Kendi imparatorlukları içinde eritmek istedikleri bu Kürt beyliklerine bazen çok, bazen de daha az bağımsızlık tanımışlardır. Olanakları elverdiği zaman Kürt sülalerine son vererek Kürt ulusunun bağımsızlık arzusunu ortadan kaldırmışlardır.

Bitlis, 1507 yılıda İran'a bağlanmasından sonra, uzun süre Farsların elinde kalmadı.

Şah İsmail, bu tarihlerde kendisini topluca ziyarete gelen Kürt beylerini tutuklayarak hapse atıtır. Bu suretle Kürt bölgelerinin elinde kalacağını zanneder. Fakat ülkesi 1511 yılında ani bir Özbek tehlikesiyle karşı karşıya kalınca, bu kez iki Kürt beyi hariç diğerlerini serbest bırakmak zorunda kalır. Bu serbest bırakmadıklarından biri de Bitlisli Emir Şeref Han'dır. Emir Şeref, 1511 yılında kendi aşireti Ruzigi'ler tarafından hapishaneden kurtarılır.[6]

Padişah I. Sultan Selim (1512-1520), bu durumu oldukça iyi değerlendirir. 23 A ğustos 1514 yılında bugünkü kuzeybatı İran'a düşen Azarbaycan'da Çaldıran Meydan Muharebesinde Şah İsmail'i ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra,[7] emrindeki eski Akkoyunlu beylerinden Jakup'un (1490 yılında ölmüştür) eski katiple-

(1). Şerefname, II,I, 248
(2). Şerefname, II, I, 253
(3). Arakel de Tauriz trad. par Brosset I. 470 bunun gibi Zakaria trad. par Brosset II. 4.
(4). Hammer GOR², I. 506; Malcolm, Gesch. Persiens I. 330
(5). Şerefname II.I. 265
(6). Şerefname, II, I. 290-294 ve 522
(7). Hammer GOR², I, 716-717; Zinkeisen, GOR. II. 570

rinden birini Bitlisli Kürt Molla İdris'e, Kürt beylerini kendi tarafına çekmesi için gönderir.[1]

Molla İdris,[2] Kürdistanı iyi tanıdığından yaptığı çalışmalar sonucu 25 Kürt beyini Osmanlı padişahı tarafına çeker. Bu beyler, 1515 yılında Osmanlı padişahına bağlılığını ilan ederler.

Kürtler, 1515 yılını izleyen yıllarda Osmanlılarla beraber savaşırlar. Örneğin Mardin'in alınışında ve Diyarbekir çevresindeki savaşlarda büyük yararlılık gösterirler.[3]

Gerek gösterdikleri bu yararlıklar nedeniyle, gerekse boyun eğmez savaşkan aşiretler oluşları nedeniyle Kürtlere ayrıcalıklar tanındı. Bu suretle beş bölge Kürt beylerine ve onların soyundan geleceklere bırakıldı. Bunlardan biri de Bitlis Beyliği'dir[4]

Sultan Selim zamanında Bitlis'te Halit Bey hükmediyordu. Halit Bey öbür beylerin aksine İran şahının tarafını tutuyordu.

Sonraları Selim'in eline düşen Halit Bey idam edildi.[5]

Halit Bey'in kardeşi Şeref Bey baştan beri Selim tarafını da tuttuğundan, onun yerine geçti. Şeref Bey, Osmanlılardan yana büyük yararlıklar gösterdi. Cesurca İranlılara karşı savaştı. Özellikle Nisibin (Nizip) yakınlarındaki Koçhisar savaşında (1516) Persleri ağır yenilgiye uğrattı.[6]

Bundan sonraki zamanda da Şeref Bey, İran'a karşı sınırları koruyordu. Bu durum Selim'in yerine geçen Sultan Süleyman (1520-1566) (Kanuni S.Süleyman) zamanında da devam etti.

Sultan Süleyman, Farslara karşı bir savaş çıkarmak için bahane arıyordu. Azerbaycan'ın İranlı valisi Ulamâ Sultan Süleyman'a bağlılığını bildirmiş ve Bitlisli Şeref Beye karşı düşmanca entrikalar çeviriyordu.

Süleyman, Bitlis Beyliğini kendi tarafına geçen Ulamâ'ya verdi. Bunun üzerine Ulamâ bir ordu ile Bitlis üzerine yürüdü. Bunu haber alan Şeref İran'a sığındı. (1533)[7]

Ulamâ, bir İran ordusu tarafından kovuldu. Şeref Bey yeniden Şah Tahmâsp (1523-1576) tarafından Bitlis hükümdarlığına Şeref Han ünvanıyla getirildi.[8] İran ordusunun geri çekilmesi üzerine Ulamâ tekrar harekete geçti. Yapılan savaşta Şeref Bey yenildi. Ulamâ Şeref Beyin kafasını keserek, Sultan Süleyman'a İstanbul'a gönderdi. Kendisi de Van'a doğru harakete geçti.

Şeref Beyin ölümü üzerine Rûzigi aşireti onun oğlu olan Şemseddin'i Bitlis

---

(1). Ruzigi Aşireti hakkında ilerde bilgi verilecektir.
(2). Hammer, GOR² I. 730
(3). Hammer, GOR² I. 739; Zinkeisen GOR. II. 571
(4). Şerefname II,I , 295; Hammer, GOR² I. 716-750
(5). Hammer, GOR², I. 731
(6). Hammer, GOR², I. 739
(7). Hammer, GOR, III, 142; Zinkeisen, GOR II. 749 ve Şerefname, 298
(8). Şerefname, II, I. 305-306 ve 309

Beyi olarak ilan eder. Bu sırada Diyarbekir'de bulunan büyük vezir İbrahim, Sultan Süleyman adına bu atamayı onaylar. Şemseddin Osmanlı ordusu ile Bağdat'a girdikten sonra[1] kendisine Bitlis'e dönme izni verilir.[2]

Bu olaydan da gayet açık görüldüğü gibi, Sultan Süleyman bile bu büyük aşiretin çıkarlarına karşı önlem almaya cesaret gösterememiştir.

Buna karşın Sultan Süleyman, Rûzigi aşiretini beysiz bırakmak için başka bir yola başvurmuştur. 1535 yılında Şemseddin'i Bitlis beyliğinden alıp Malatya'ya gönderir.

Ruzigi aşireti ileri gelenleri Süleyman'ın amacını anlarlar.[3]

Bey'in bu öneriyi kabul etmesini istemezler. Malatya'ya gitmekten vazgeçmesini isterler. Bunların içinden Sasun Beyi durumu en iyi değerlendirir. Sasun Beyi Şemseddin'e:

"Türklere güvenme" der. "Sen ailenin son ferdisin. Eğer sen de öldürülürsen, böylece Bitlis beylerinin soyu ortadan kalkar."[4]

Bunun üzerine Şemseddin İran'a kaçar. İran sarayı tarafından şerefine yaraşır şekilde karşılanır. 1576 yılında 67 yaşında Qazvin'de ölür. Geride Şeref ve Halef adında iki oğul bırakır.[5]

İran'daki iç karışıklıklar ve savaşlar esnasında Osmanlı Sultanı III. Murad, Halef'e Melazkerd sancağının yönetimini verir. Şerefeddin ise önceleri İran'da Nahcivan valiliği yaparken, 1578 yılında yine Sultan III. Murad tarafından Bitlis beyliğine getirilir.[6] Bu yıllarda sürüp giden Osmanlı-İran savaşlarında, Şeref'in Osmanlılara büyük hizmetleri dokunur. Şeref 1597 yılında oğlu Abul Maani Şemseddin lehine Bitlis beyliğinden feragat eder. Bundan sonra onun hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur.[7]

Şerefeddin Kürt tarihini yazan meşhur tarihçidir. Ancak onun oğlu Abul Maani Şemseddin hakkında da herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Evliya Çelebi'nin anlattığı Abdal Han Maani'nin oğlu olsa gerek. Ne var ki Abul Maani'den sonra beyliğin başına kimin geçtiği bilinememektedir.

Elimizdeki verilere göre 1638 yılında Abdal Han'dan bahsedilmektedir. Abdal Han, Sultan IV. Murad'a (1623-1640) bağlılığını bildirmek istemediğinden, Van valisi Melek Ahmed Paşa tarafından 1655 yılında Bitlis'ten sürülür ve yerine oğlu Ziaeddin getirilir.

Abdal Han zamanında Bitlis'te yaşamın nasıl olduğunu Evliya Çelebi gayet güzel anlatmaktadır.[8] Evliya Çelebi'nin anlattıklarına tanık olup aynı dönemde

(1). Şerefname II, I. 322
(2). Şerefname II. I. 324
(3). Şerefname, 325
(4). Şerefname, 326
(5). Şerefname, 330
(6). Şerefname, 1-10; Hammer GOR, IV, 74-75
(7). Şerefname, 331- 346 ve 343
(8). Evliya Çelebi

yaşayan Fransız seyyah Tavernier[1] 1655 yılında Bitlis'e yaptığı seyehatte gördüklerini şöyle dile getiriyor. "Kürtlerin ülkesine seyahat yapmak gerçekten çok güzel bir olay" der.Özellikle Bitlis Beyinin konukseverliğinin anlatılmaya değer olduğuna dikkati çeker. Han'ın en özgür Kürt beylerinin başında geldiğini anlatır. 20-25.000 süvari ile yine çok sayıda piyadeyi bir araya toplama olanağına sahip olduğunu yazar. Tavernier'den önceki Seyyah Jakut[2] ve daha sonraki seyyahlar, Bitlis'in meyva bahçelerinden özellikle elma bahçelerinden övgüyle bahsetmektedirler.

1685 yılında Bitlis'e gelen Jesuit Misyonu, Han tarafından dostça karşılanır. Bundan sora da 18. yüzyılın ikinci yarısında Kürtler arasında yaşayan papaz Garzoni[3] Bitlis üzerine bilgiler veriyor.

Kürtler arasında 18 yıl yaşayan Garzoni Kürdistan'ı aralarında bölüşen bu 5 Kürt beyliğinin en önemlilerinden birinin Bitlis beyliği olduğunu anlatıyor.[4]

19. yüzyılın otuzlu yıllarında bile Bitlis beylerinin bastırdığı bakır paraların daha piyasada olduklarını görüyoruz.[5]

1840 yılında Bitlis'te bulunan Ainsworth Kürt beyinin Avrupalılara karşı iyi davranışını övmektedir.[6]

1849 yılında Reşid Paşa[6] son Bitlis beyi Şerif'i ağır savaşlardan sonra esir alarak İstanbul'a sürgüne gönderiyor. Bu tarihten sonra Bitlis, bir paşa tarafından yönetilmeye başlar[8]

Yukarıda da anlattığımız gibi, Osmanlıların merkezi yönetimi daha 1515'li yıllardan itibaren Kürt ulusunun kendi kendini yönetme istemini kırmak için çaba sarf ediyordu. Kürdistan'ın sınırlarında oluşturulan valiliklere, usulen Kürt beylikleri bağlanmıştı.

Savaş hallerinde Kürt beyleri ya bizzat ordularının başlarında ya da belli sayıda askeri birliği Osmanlı ordusuna katılmaya gönderiyorlardı.

Kürdistan'ın sınırlarındaki Osmanlı eyalet valileri, Kürt beylerinin üstünde gösterilmelerine karşılık, beylerin güçlü iktidarları nedeniyle ya onların iç işlerine hiç karışmamışlar ya da çok ender olarak ve belli bazı hallerde onlara müdahale etmişlerdir.

Evliya Çelebi zamanında Bitlis Kürt Beyliği Van eyaletine bağlıydı[9]; sonraları tahminen 1830 yılında ise, Erzurum'a bağlandı[10] 1875 yılında Bitlis, üçüncü

---

(1)Tavanier, Les six voyages, I, 303
(2). Jaqut (Yakut) I. 526
(3). Lynch, Armenia, II. 149
(4). Maurizio Garzoni, Grammatica, s. 3-4
(5). James Brant, Journ. of the R.Geogr.Soc., London, 1841, X.379
(6). Ainsworth, Trav. and Res.in Asia Minor, London, 1842, II.330
(7). Mehmed Düreyya, Sicili Osmani II. 393
(8). Lynch, Armenia II. 149
(9). Evliya Çelebi, I. 187
(10). Von Charmoy, Bitlis'in 1824 yılında Erzurum'a bağlandığına işaret ediyor. Ve de d'Ohsson'a dayanarak söylüyor. Oysa d'Ohsson ise, 1790 yılında bitirdiği eserinde Van'a

dereceden vilayet yapıldı, 1889 yılında ise ikinci sınıf haline getirildi. Önceleri Bitlis vilayeti 4 sancaktan meydana geliyordu.

Bunlar: Bitlis, Siirt, Muş, Genç sancaklarıydı.

Bu sancaklar da 19 kazaya bölünüyordu. 1890 yılında burada 398.625 insan yaşıyordu. Bunların 40.000'i göçebe Kürtlerdi.[1] Yukarıda bahsedilen bilginlerin dışında, Osmanlı tarihini yazan ilk insan olan İdris[2] ile Kürtlerin tarihini yazan Şerefeddin[3] ve şair Şükrü Bitlislidirler. Şükrü'nün 1521 yılında yazdığı Selimname, I.Selim üzerine şiirleri içeriyor. Bir el yazması "Selimi'in Zaptettikleri Yerler" adı altında Viyana'da bulunmaktadır.[4]

Bitlis, bugün bile Kuzey Kürdistan'ın ticaret ve politik merkezi durumundadır.

---

bağlı olarak yazıyor. Şerefname, I, 67; d'Ohsson, Tableau, III. 390; Hammer, Staatsverfass II. 450 sayfada, 1815 yılında Bitlis daha Van'a bağlıydı. Fakat ikinci kez yazdığı Osmanlı tarihinde (1834) ise, Erzurum'a bağlı olup olmadığı üzerine bilgiye raslamadığını yazıyor.

(1). Cuinet, II. 523-524

(2). Mevlana İdris, Farsça olarak "Sekiz Cennet" adında tarih kitabı yazıyor. 1520'de İstanbul'da ölüyor. Şerefname, II, I. 209-210 ve II. 538; K. I. Basmadjian, Essai, s. 62

(3). Şerefeddin, 1543 yılında İranda Germrud'da doğdu. Şahın çocuklarıyla birlikte eğitim gördü. Kürtlerin tarihini Farsça olarak yazdı. Şerefname, 1860-62 yıllarında Veliaminof-Zernof tarafından Petersburg'da yayınlandı. François Bernrad Charmoy ise Fransızcaya çevirdi. (Şerefname, 4 cilt halinde St. Petersburg 1868-1875)

(4). Şerefname II.I. 212; Flügel, Handschr. II. 229 No. 1007; Gibb, History of Ottoman Poetry III. 160

Rûzigi Aşireti

Şeref Bey'in Şerefname'yi tamamladığı Hicri 1005, yeni tarihle 1596 yılında Bitlis kentinin nüfusunun çoğunluğunu hâlâ Ermeniler oluşturuyordu.[1] Şehirde oturan Kürtler ise büyük Rûzigi aşiretindendi. Bu kelime bir olasılıkla Orta İran'daki "Deri" ağzına uyuyor ve "günlük" anlamına geliyor. 24 aşiretin bir gün içinde birlik kurmalarından kaynaklandığı sanılıyor.[2]

Rûzigilerin ne zaman Bitlis'e geldiklerini gösteren kaynak yok. Ama Ermeni tarihçi Tschamtschean (Çamçean), Kilikya'daki Ermeni Krallığının 1375 yılında ortadan kaldırılması üzerine, Kürtlerin şehirlere inip bu arada Bitlis'e de geldiklerini yazar.[3] Rûzigilerin de bu sıralarda Bitlis'e geldiklerini söylemek olanak dahilindedir.[4] Şerefnameye, göre, Rûzigi aşireti 24 Kürt aşiretinin birlik kurmasından oluşmuştu. Bitlis'in kuzey batısında ve Ermenilerin Koit diye adlandırdıkları dağlık bölgede yaşayan Kürt aşiretleri bu birliği kurmuşlardı.[5]

Koit'in yaşayan halk üzerine, 9. yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçi Thoma Ardzrouni tanık olduğu bazı ilginç olayları anlatmaktadır.

Asurdan göçen ve kendilerini Sanasnai olarak adlandıran köylüler görüyor. Arapların 851 yılında yeniden Ermenistan'a saldırmaları ve Ermenileri kesin bir yenilgiye uğratmaları üzerine bunlar 851-52 kışını Muş'ta geçirirler. 852 yılının ilkbaharında Koit dağlık bölgesinin yerlileri Muş'ta konaklayan Müslaman Arap kuvvetlerine saldırarak, onları toptan imha ederler.

Bunların bu üstün cesareti yanında misafirseverliği de çok ileridir. Bu dağlı halk, büyük çabalar göstererek ve çok çalışarak geçimini zor koşullar altında sağlıyordu. Darı ekmeği yiyen bu halk, kışın çok kar yağdığı zaman da ayaklarına örgülü tahtalar geçirerek karın üzerinde sanki yerde gidiyormuş gibi zahmetsiz yürüyorlardı.[6]

Bu dağlı halkın kendi yerleşim bölgesini nasıl amansız savunduklarına bakarak, bunların 500 yıl sonra ortaya çıkan Rûzigilerin ataları olduğu söylenebilinir.

Moğolların, her tarafı yakıp yıkmaları, insansız hale getirmeleri ve sonra da çekilip gitmeleri üzerine, Bitlis'in en yakın komşuları olan Koit'liler kentlere in-

---

(1). Şerefname, II, I, 207

(2). Şerefname, I.I. 377,

(3). Tschamtschean translated by Avdall II. 310

(4). Şerefname

(5). St. Martin, Mém. Sur l'Arménie I, 100, H. Hübschmann, Indogerm. Forschungen, XVI. 236, 317 ve 325.

(6). Thoma Ardzrouni, Hist. des Ardzouni I, 106 Burada ilginç olan, karda yürümek için yapılan ve Lekan denilen (hedik) araçtan ilk kez bahsedilmesidir.

diler. Doğaldır ki bu harabe şehirler bile onların yaşadıkları köylere göre cennet sayılırlardı.

Bu suretle dağlardaki Kürtlerin Moğol istilasından önemli ölcüde zarar görmediklerini söylemek olanaklıdır.[1]

Ne zaman bu 24 Kürt aşiretinin birlik kurdukları bilinmiyor. Şerefname de yazmıyor. Bu birleşme büyük bir olasılıkla, Hülagu'nun yönetiminde, 1259 yılındaki Moğol istilası ile Küçük Ermeni Krallığının 1375 yılında ortadan kaldırılması arasındaki bir tarihte meydana gelmiştir.[2]

Bu 24 aşiret önce iki gruba, BOLBASI ve KAVALİSİ diye ayrılıyordu.

Aşiretlerin adları şöyle:

Önce Bitlis'te yerleşik olan beş aşiretin adlarını sayalım. 1. Kisâni, 2. Bâiki, 3. Mudiki, 4. Dukisi, 5. Zidani, 6. Kele Dşiri, 7. Herbili, 8. Bâligi, 9. Hiâreti, 10. Gûri, 11. Berişi, 12. Sekiri, 13. Kârisi, 14. Biduri, 15. Belâ Kurdi, 16. Zerdûzi, 17. Andaki, 18. Kavalisi, 19. Partâfi, 20. Kurdeki, 21. Zohrewerdi, 22. Kâşâhi, 23. Halidi, 24. Usturki, 25. Azizan (İzizan)

Şerefnamenin Farsça baskısının 361. sayfasında ve Charmoy'un II.I.232. çevirisinde tek tek 25 olarak yazılmış olmasına karşın, 24 aşiret olması gerekir.

Charmoy[3] ilk beş aşireti Bitlis'in yerlileri oldukları için dışarda tutuyor. Bolbâsî ve Kavâlîsî aşiretlerine de 20 aşiret bağlıyor. Böyle olursa bu kez üç grup oluyorlar. Yerli beş aşiret ile diğer iki grup 20 aşiret, toplam olarak 25 aşiret olur. Oysa 24 olmaları gerekiyor. Bu fark, 18. sırada yazılan Kavâlîsî aşireti yüzünden ileri geliyor. Kesin olan şu ki Kavâlîsî oraya ait değildir.

Matbaa baskılarının yapıldığı ilk el yazması kitapta Kavâlîsî aşiretine hangi sayıdan itibaren başladığına değinilmektedir. Buna göre ilk 12 aşiretin Bolbâsî, kalan 12 aşiretin ise Kavâlîsî oldukları söylenmektedir. Böylece gerçek olarak 24 aşiret bu birliği kuruyor. Buna göre 18. sırada verilen Kavâlîsî'yi çıkarmak gerekiyor.

Bolbâs ve Kavâlis, Hakkari bölgesinde iki mezradır[4]. Rûzigi aşireti Bitlis'ten başka, Bitlis'in 60 km güneybatısında düşen Hazû[5] bölgesini de işgal eder. Bu

(1). Tschamtschean, Aperçu s. 45-46

(2). Hammer-Purgstall, Geschichte der Ilchane, I.173

(3). Charmoy'un Şerefname ile ilgili önsözü, I.I.65-66

(4). Şerefname, II.I. 228. göre bir Bilbas aşireti *Urmiye gölü*'nün güneybatısına düşen Lahidşan düzlüğünde yaşıyordu.

Fr. Spiegel, Eran. Altertumskunde, I.357. O. Blau, ZDMG., 1862 XVI, 608. de 1860 yılında Türkçe yazılmış Sâlnâme de bir Belbâs aşiretinin Kerkük bölgesinde bulunduğunu yazmaktadır. Kerkük ise Lahidşan düzlüğünün güneybatısına düşmektedir.

Ka vâlîsî aşireti ile ilgili bilgiyi bulamadım.

(5). Hazû, 60 km kadar Bitlis'in güneybatısına düşmektedir. I. Selim'in Kürdistan'ı almasına kadar, Sasun beylerinin başkenti idi. 1890 yıllarında Bitlis'e bağlı bir kaza idi. St. Martin, Mém sur l'Arménie, I. 175. sayfada Hazû'yu yanlışlıkla Bitlis'in 80 km doğusuna düşen Hizan ile karıştırıyor.

Evliya Çelebi IV. 79.; Şerefname, I.I.61, 152 ve II.I.33. Cihanname sf.440; Ritter, Erdkunde X.91. ve XI.91; Moltke, Briefe, s. 273; H.von Handel-Mazzetti, Reisebilder aus Meso-

bölgeler aşiretin malı olduktan sonra reisleri ölür. Bundan sonra karışıklıklar çıkar. Bunun üzerine aşiret büyükleri, aşiretin başına sözde İran'daki Sasanlı kralların soyundan gelen iki kardeşi, İzzeddin ve Ziaeddin'i seçerler.[1] Bu prenslerin önceleri Ahlat'ta kaldıkları sanılıyor.[2]

İzzeddin, Hazu bölgesinde, Ziaeddin ise Bitlis'te yönetmeye başlıyorlar.

Ziaeddin'in çocukları ve torunları Bitlis'i yönetmişlerdir. Burada sık sık bahsedilen Şerefeddin de bu aileden gelmedir.[3]

Rûzigiler, üstün cesaretleri, dürüstlükleri ve beylerine aşırı bağlı oluşları yanında ayrıca büyük hizmetler göstermişlerdir.[4]

Şerefeddin'in yazdığına göre, Kürtler arasında Rûzigilerin bu cesareti atasözü haline gelmiş. Rûzigi Aşiretinin Bitlis'i savunurken kaybettiği insan sayısı, Bitlis kalesinin duvarlarındaki taş sayısından fazladır. Osmanlı ve Fars orduları Kürdistan'a sefere çıktıklarında önce Bitlis beylerine ve Rûzigi aşiretine saldırıya geçmişlerdir. Rûzigiler dayandıkları sürece öbür Kürt aşiretleri de teslim olmamış ve bu güçlü ordulara karşı direnmişlerdir.[5]

Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre, Bitlis Beyi zamanının en iyi yetişmiş insanıdır. Bunun gibi Rûzigilerin de öbür Kürtlere göre bir basamak ilerde olduğu anlaşılmaktadır.

Bitlis'teki bilginler, şairler, hekimler, el sanatçıları, özellikle silah yapımcıları ünlüdür. Tabakhanelerde imal edilen maddeler ile boyacıların

---

potamien und Kurdistan, Deutsche Rundschau für Geographie, 1911, XXXIII,145; Cuinet, La Turquie d'Asie II, 596.; Rich, I, 376

1. Şerefname II.I, 229-230

2. Ahlat, 40 km Bitlis'in kuzeyine düşer. İlk çağlarda Chlât adı altında Ermenilerle yerleşik olduğuna tanık olunuyor. 9. ve 10. yüzyıllarda, şehir Arapların eline geçer. 993 yılında Bizanslılardan alınır. Birkaç yüzyıl sonra da Selçuklular kenti alırlar. Merwani Kürtleri uzun süre burada hüküm sürerler. Ahlat, 1100 yılında Türk ordusuna kumanda eden Sokman'ın eline geçer. Bu zat 1185 yılına kadar Şah Arman (Ermeni Kralı) adı altında hükmeder. Şehir 1207-1245 yılları arasında Sultan Salahaddin'in akrabaları Eyubi Kürtlerinin eline geçer. (Abulfida, II.148 ile Şerefname, I.I.161 ve Cihanname'nin 412. sayfasına bakınız. Ayrıca Hübschmann'ın Indogerm. Forschung, XVI, 328; Gust. Weil, Geschichte der Chalifen, II.638; A.Müller, Der Islam im Morgen-und Abendland, II, 140; M.Streck,E I.I.246; St. Martin, Mém. I, 103 kitaplarına bakınız)

Ahlat'ın 1245-1550 yılları arasındaki tarihi üzerinde yazılmış bilgiler hemen hemen yok gibidir. Evliya Çelebi, 1655 yılında Bitlis'ten Van'a giderken Ahlat'tan geçiyor. Kentin nerdeyse harabe haline geldiğini yazıyor. Ahlat yerlilerinin bir iddiasına göre Karakoyunlu beylerinden İskender (1420-1437) ile Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan (1467-1478) Ahlat'ta gömülüdürler. (Layard, Discoveries S.23) Son yıllarda Ahlat'ı gören seyyahlar kentin tamamen fakirleştiğini ve hiçbir önemi kalmadığını yazmaktadırlar. (Müller Simonis, Durch Armenien, s.212; Rich, I.377; Balâdhori, s.176; Al-Qazwini, II, 352; Dulaurier, Chronique de Matthieu d'Edesse, s.447; Tavernier, I,306; James Brant, Journal of the Royal Georgr. Soc., London, 1841,X,407; Ritter X,324, Cuinet II,564)

3. Şerefname, 233-235

4. Şerefname, 230

5. Şerefname 231

hazırladıkları mallar Avrupa'ya ihrac ediliyordu.

Bugün bile Bitlis Kürtleri kendilerini Bitlisli olarak tanıtırlar ve en uygar Kürtlerdendir.[1]

(1). Rödiger und Pott, Kurdische Studien, WZKM, 1840, III, 6 Ferd, Justi, Kurdische Grammatik,

Bitlis Beyi Abdal Han

Bu beyin kişiliğiyle ilgili bilgiler, hemen hemen sadece Evliya Çelebi'ye dayanmaktadır. Abdal Han büyük bir olasılıkla Şerefname'nin yazarı Şerefeddin'in torunudur. Şerefeddin 1542 yılında doğmuş ve 1597 yılında ise Bitlis'in yönetim işlerini oğlu Abdul Maani Şemseddin'e devretmiştir.[1]

Evliya Çelebi,[2] Han'ı çok yönlü ve fevkalede yetişmiş mükemmel bir insan olarak tanımlar. Abdal Han'ın halkına hizmet etmek için bilim adamları ve sanatçılara değer verdiğini, onların gelişmeleri için yardım ettiğini yazar. Abdal Han'ın çağının en örnek yöneticilerinden biri olduğunu, sanat ve bilimle uğraşanlara büyük hediyeler vererek, onların Bitlis'te kalmalarını sağladığını anlatır.[3]

Bu Han cesareti ile de gerçek bir Kürt olduğunu gösterir. Melek Ahmed Paşa'nın karşı konulamayacak kadar büyük bir ordu ile Bitlis üzerine geldiğini duyunca onunla savaşır, fakat yenilir, buna rağmen Han Mutki dağlarına kaçmayı başarır.[4]

Osmanlıların eline bu suretle büyük bir hazine özellikle Farsça el yazmalı kitaplık geçer[5]

Melek Ahmed Paşa Bitlis beyliğine Abdal Han'ın oğlu Ziaeddin'i geçirir. Melek Ahmed Paşanın geri çekilmesinden sonra Han dağlardan Bitlis'e iner[6] sonradan da İstanbul'da sakin bir hayat sürer. 1667/68 yılında Sultan V. Mehmed'in emri ile sadece boşalan kasasını doldurmak için boğdurularak öldürülür. Bu tür

(1). Şerefname, I. II, 7
(2). Evliya Çelebi, IV. 126
(3). Evliya Çelebi, IV.104
(4). Evliya Çelebi, IV. 190
(5). Evliya Çelebi, IV. 241 ve Hammer GOR, V. 653
(6). Evliya Çelebi, IV. 255

öldürmeler o zamanlar sıkça oluyordu.[1]

Bitlis Hanlığının Evliya Çelebi döneminde politik ve ekonomik durumu:

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinin 4. cildinin 81-128 sayfaları arasında bu konu ile ilgili çok değerli bilgiler vardır. Bu bilgiler Şerefnamenin kuru ve Tavernier'in kısa bilgilerinden daha önemlidirler. Oysa Tavernier, hemen hemen Evliya Çelebi ile aynı tarihlerde, yani 1655 yılında Bitlis'te bulunuyordu.

Daha sonraları 16. ve 19. yüzyıllar arasında Bitlis'e gidenlerin verdikleri bilgiler yayınlanmış değildir. Tavernier'den sonra Avrupalı seyyahların ilk kez 19. yüzyılda kent ile ilgili verdikleri kısa bilgiler, bu Kürt şehrinin önemini belirtecek ölçüde değildir.

Evliya Çelebi, Bitlis'ten ayrılırken kendisine Bitlis Hanı ve eşi zengin hediyeler veriyorlar. Bu hediyeler nedeniyle Evliya Çelebi'nin durumu daha güzel gösterdiği kanısına düşmek yanlış olur. Çünkü Abdal Han'ın talihsiz yenilgisinden sonra, Melek Ahmed Paşa Evliya Çelebi'yi Bitlis'e yollar ve Ziaeddin'den 20 kese altın (24.000 tane altın) göndermesini ister. Evliya bu amaçla Bitlis'te bulunurken Abdal Han da Mutki[2] dağlarından Bitlis'e döner. Evliya Çelebi korkar, büyük bir tehlike ile karşı karşıya olduğunu zanneder; fakat tehlikesizce Van'a döner. Evliya Çelebi, bu suretle Bitlis'i ve Kürtlerin öbür yüzünü de iyice tanımış olur. Bundan ötürüdür ki onun yazdıklarının herhangi bir ön yargıya dayanmadığı, gerçekleri yansıttığını söyleyebiliriz.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Bitlis, Van'a bağlı olmakla beraber, tamamen bağımsız bir yönetim altındaydı. Sınırları, doğuda Van Gölü'ne, güneyde beyliğin sınırları dışına düşen Şirwan, Hizan, Zeraqi'ye, batıda Hazu, Terdşil, kuzeyde Çapakçur, Melazkerd, Ahlat'a dayanıyordu.

Bitlis hükümdarlarına bağlı 13 orta zeamet, 214 timar vardı.[3]

---

(1). Hacı Muhammed Paşa, Zubdei Vakıat .

(2). Motki, Modikan, 22.600 nüfuslu bir kaza. Bitlis Sancağının batı bölgesini teşkil ediyor. Başlıca yerleşim bölgesi Misi, 30 evlik küçük bir köydür. (Cuinet, II.568) Bu kazanın çok sayıda şehir ve kale yıkıntılarına sahip olduğu sanılıyor. Bugün buranın hiçbir önemi yoktur. Sykes, 1908 yılında bu bölgelerde yaşayan çok vahşi Kürt aşiretleri bulunduğunu belirtiyor. Bunların ne Müslüman ne de Hıristiyan olduklarını söyledikten sonra, bu bölgede araştırma yapılırsa çok değerli tarihi kalıntıların bulunacağını söylüyor. Ritter, Erdkunde, XI, 104 ve 106; Sykes, Journ. of the Royal Anthropological Institute, London, 465

Belck ise, İ.Ö. 884-860 yıllarında hükmeden Assurnasirpal'ın zaptettiği kent Mitkia'nın bugünkü Motki olduğunu söylemek istiyor. Fr. Hommel'in Geschichte Babyloniens und Assyriens kitabının 555 ve 556. sayfalarına bakınız. Bitlis'ten de bahsediliyor. Ayrıca W.Belck, ZDMG. 561.; M.Streck, Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften s .34- Mudiki aşireti, Koit bölgesinde oturan halkın güney komşularıydı. Bunlar Rûzigi aşireti ile birlik kurmuşlardı.

(3). Toprak dağıtım sistemi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1826 yılına kadar devam etmiştir. Bu sistem Osmanlı Devletinin ve onun ordusunun kuruluşunda başlıca temel direk olmuştur. Osmanlı toprak dağıtım sistemi üzerine oldukça bol literatür vardır. Hammer 1815 yılında yazdığı iki ciltlik eserinde "Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung" bol miktarda materyali bir araya toplamıştır. P.A. von Tischendorf ise, 1871 yılında Müslüman ülkelerinin toprak dağıtım sistemi üzerinde bilgiler veriyor. Osmanlı Devletinde

Bitlis, adalet işlerinin görüldüğü 150 akçelik (saltın)[1] bölge merkeziydi. Bu merkez 17 bölgeden oluşuyordu. Bunlardan en önemlileri Mutki, Surp, Kivar, Kavaş ve Zerdehan idiler.

Osmanlı Devleti çok uluslu bir devletti. Bu halkların kültürleri farklı olduğu gibi kültüre bakış açıları ve dünya görüşleri de farklı farklı idi. İmparatorlukta bunun gibi farklı dinler de vardı. Üst düzeydeki organizasyon birliği korumaya yönelikti. Bununla beraber değişik halkların yaşadıkları bölgeler ise, değişik formlarda yönetiliyordu. Evliya Çelebi, devlet yönetimi hakkında bilgileri yazan ilk kişi olarak tanınır.

Ayrıca Evliya Çelebi, Bitlis bölgesindeki Osmanlı memurları üzerine bilgi veren ilk kişidir. Bitlis'teki organize, Evliya Çelebi'den önce ve sonra nasıl sürdürüldü, kaynakların azlığından ötürü pek bilinmemektedir, bu ancak bir takım tahminlere dayanmaktadır.

Evliya Çelebi zamanında Bitlis'in nasıl yönetildiği ile ilgili bilgileri şimdi teker teker vermeye çalışalım.

Vergi ile ilgili verdiği bilgiler şöyle: Toplanan vergilerin bir kısmı Osmanlı sultanı tarafından Bitlis Hanına bırakılmıştı. Bir kısmı ise, Van valiliğine veriliyordu.

Örneğin o zaman yaşayan 43.000 Hıristiyanın, Evliya Çelebi bunlara Jakobit ler diyor,[2] insan başına verdikleri vergilerin yarısı Hana, diğer yarısı da Van'a

---

yılda 19.999 akçe getiren feodal çiftliklere Tımar, 99.999 akçe getirenlere ise Zeamet deniyordu.

Bu konuda aşağıdaki yayınlardan bilgi edinmek olanaklıdır. Asafname, Lütfü Paşa; Castellan, Sitten, Gebrauche und Trachten der Osmanen, II.283; M.D'Ohsson, Tableau, III.380 ve 413; Hammer, GOR², II.339; Zinkeisen, GOR, III. 145; Alfred von Kremer, Culturgesch. d.Orients I. 253 ve 284 Leop. Ranke, Die Osmanen und die spanische Monarchie, I.; Bernauer, ZDMG, XV, 279; Morawitz, Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen, s .134.; C.H. Becker, Steuerpacht und Leh nswesen, Islam

1. Osmanlı Devleti memurlarının bir kısmı aylıklı iken diğer kısmına ise, has, tımar zeamet şeklinde toprak veriliyordu. Kanunî Sultan Süleyman zamanında Rumeli Kazaskeri 572 akçe aylık alıyordu. Bu en yüksek aylıktı. Bitlis Kadısı ise 150 akçe ile en yüksek yargıç maaşını alıyordu. Mollalar bunlara göre daha fazla alıyorlardı. Baş Müftü 500 akçe alabiliyordu. Hammer, Staatsverfassung II.389; Behmauer, Das Nasihatname, ZDMG., XVIII, 721f; Gg. Jacob, Deutsche Übersetzung türkischer Urkunden, Heft II, 9; Evliya Çelebi, VI.228.

Akçe kelimesi ise, daha 10. yüzyıllarda Bizanslıların kullandığı "gümüş para"nın tercümesidir. (K.Süssheim, EI, I,260) İlk akçe, 1328/29 yıllarında Orhan Bey tarafından basıldı. Osmanlıların parası olan akçe, zamanla ağırlığını kaybetti. 17. Yüzyılın sonunda bir akçenin ağırlığı 0,13 gr. a düştü. (K.Süssheim, EI,I,260 ve Alaaddin Paşa; E.v.Zambaur, EI., II.174b, s.v. Ghrûsh)

1655 yılında 1 Akçe yaklaşık olarak 1 piaster veya 4 Alman altın parasına denkti.

Belin, Essais sur l'hist. economique de la Turquie, s. 35; İsmail Galip, Takvimi Maskûkat

(2). Jakobitler, Suriye'nin ve Mezopotamya'nın monofisitleri (Monophysiten) Hıristiyan rahipleridir. Sonraları Nizip yakınlarındaki Phasitla Manastırının Piskoposu Jakob Baradafi adına izafeten bu ad verilmiş. (Masudi, II, 329; G.Loeschcke, Die Religion in Geschichte und Gegenwart, III. 245.)

akıyordu. Van'a giden vergiyi her yıl gönderilen bir memur alıp götürüyordu.

Ayrıca pazarda satılan her şeyin onda biri Sultana toplanıyordu. Buna karşılık Sultan IV. Murat 1635 yılında Muş ovasında yaşayan insanların kişi başına verdikleri vergiyi tamamen Bitlis Hanına bırakmıştı. Yeniçeri ağalarının ve kumandanlarının temel vergisini sultan tespit ediyordu.

Bunların dışında kalan tüm diğer memurlar, örneğin müftü, kale komutanları, yol vergisi toplayan memurlar, gümrük memurları gibi memurlar Han tarafından atanıyorlardı. Bunlardan başka daha Hanın memurları vardı. Bunlar erzak depolarını yönetenler, asayiş işlerini yürütenler ve boyahane memurları idiler.

Savaş zamanında timar sahiplerinin besledikleri 3000 asker Bitlis Hanının bayrağı altında Van'daki paşanın ordusuna katılırlardı.

Bitlis kalesinin anahtarı daima Hanın yanında bulunurdu.

Evliya Çelebi, Bitlis Beyliğinin bu derece bağımsız yönetilmesinin nedenlerini, halkının özgür yaşama tutkusu ve cesaretine bağlıyor. Yoksa sultanlar göz açtırmazlardı. Bu nedenledir ki sultanlar bu cesur halkla iyi geçinmenin yollarını daima aradılar.

Ayrıca Bitlis Hanı büyük bir nüfuza sahipti. Evliya Çelebi'nin söylediklerine bakılırsa, Bitlis Hanı emrindeki 70 aşiretten 70.000 asker toplayabiliyordu. Bunlardan yalnız Mutki Beyinin 700 silahlı adamı vardı.[2]

Beyliğin merkezi Bitlis, zamanın en ünlü ve canlı şehirlerindendi. İklimin yumuşaklığına rağmen toprak taşlıktı, bu nedenle tarıma elverişli değildi. Bununla beraber 10.000 Tebriz, İsfahan ve Nahcevanlı bahçıvanların hazırladığı 10.000 (?) bahçe vardı. Bu bahçelerin en güzelleri Jakobitlerin (çoğu Ermeni) elindeydi ve oralarda meyva yetiştiriliyordu. Bazı bahçelerin yılda 8000 altın gelir getirdikleri oluyordu. Bahçelerdeki çatmalara asmalar sarılıyor, her taraftan fıskiyeler fışkırıyordu. Su ya çarklarla ya da kabak büyüklüğündeki yuvarlak kaplarla yukarılara çıkartılıyordu.

Bitlis'te el sanatları doruk noktasına yükselmişti. Dericilik ve boyacılıkta çok ileriydiler. Özellikle o dönemlerde Avrupa'nın işlemesini henüz bilmediği sahtiyan derileri ünlüydü. Bunlar Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Bir başka özellik ise bitkilerden imal edilen sarı renkli esperek boyasının kullanılmasıydı.[3]

Bu piskopos, büyük zorluklara ve tehlikelere karşı cesaretle karşı koyarak Bizans İmparatorluğu içinde baskı altında tutulan taraftarlarını bir araya toplamasını biliyor. (Neander, Allgem. Gesch. der christl. Religion und Kirche, II, IV, 1042; F. Kattenbusch, Verg leichende Konfessionskunde, I. 222) Banse, bunların sayısını 150-200.000 kişi olarak tahmin etmiş. (Banse, Das Orientbuch, s . 311) Harnack, Dogmengeschichte, II.397; Ant. Baumstark, Festbrevier und Kirchanjahr der syr. Jakobiten, bes. Einleitung; Th. Haarbrücker'in tercüme ettiği Sahrastâni's Religionsparteien und Philosophenschulen; Kugener, Revue de l'Orient Chrétien, Paris 1902;

(2). Tavernier s. 33

(3). Esperek boyası, Suriye'de boya endüstrisinde kullanılan ve sarı boya elde edilen sarı çilek bitkisinden yapılıyor. (A. Ruppin, Syrien als Wirtschaftsgebiet., s. 322) Ayrıca Ritter'in X.301. sayfasında bahsettiği Rhamnus infectoris bitkisinin de sarı çilek olduğu sanılıyor. Bunun gibi Kolenati, Die Bereisung Hocharmeniens, s. 44'de Rhamnus meyvasından bahsetmek-

Bitlis'in boyacıları gibi demircileri de ünlü idiler. Bitlis'te imal edilen Şeyhhani Makrawi ve Ziverzin kılıçları başka hiçbir yerde yapılamıyordu. Bunlar gibi ok ve yayları da övülmeye değerdi.

Terzilerin saf yünden hazırladıkları çuha, dikildiği belli olmayacak kadar zarifti.

Bitlis'in yığma taştan yapılma iki pazarında 1200 dükkan vardı.[1] Tüm pahalı kumaşların, yiyecek maddeleri ve içeceklerin pazar terazisinden geçmesi gerekti. Her malın satış fiatı tespit edilmişti. Hristiyan Jakobitler ticareti ellerinde tutuyorlardı. Bunlar İran ve Gürcistan ile ticaret yapıyorlardı.

Bitlis kentinde Yunanlılar, Yahudiler ve Avrupalılar yoktu. Buna karşın onbir Arap ve Jakobit (çoğu Ermeni) yerleşim mahalleleri vardı.

Diğer bütün seyyahlar gibi Evliya Çelebi de evlerin mimarisin övmektedir. Kentin yalnız aşağı bölgesinde 5000 kadar ev vardı. Birçok saray ve han kenti süslüyordu. Bunlar hep Bitlis Hanı'na ait idiler.

Kente su getiren yollar ve 41 adet halka açık çeşme yapılmıştı. Bunun yanında kentin her bölgesinde taştan 11 köprü yapılmıştı.

Erkekler daha on yaşındayken sakal bırakıyorlardı, çok ileri yaşlarda bile zindeliklerini koruyorlardı; ellerine ve sakallarına kına yakıyorlar[2] gözlerini de "kühül"[3] ile boyuyorlardı. Zenginler samur kürk giyerken, orta katmanlar da Maden kazasında yapılan elbiseleri giyiyorlardı.

Fakirler ise, basmadan yapılmış giysiler giyiyorlardı Kadınlar, geleneklerine bağlılıklarıyla ünlüydüler. Bunlar ne pazara ne de halka açık hamamlara gidiyorlardı. İpekli kumaşlardan dikilmiş giysileri, başlarında gümüş ve altın işlemeli

---

tedir. *Ala Çebri* adı verilen bu boya ile deri ve ipekli kumaşlar sarı ve yeşile boyanıyordu. Ritter, VIII, 252. sayfada Afganistan'da Herat'tan sarı renkli bir boya maddesinin ithal edildiğini yazmaktadır. C. Koch, Farsça *guli galil* ya da sparak veya isparik denen bir boya maddesinden bahsetmektedir.

(1). Farsça bir kelime olan "bazar'ın" anlamı yine Farsça çarşı demektir. Çarşı, dört kenarlı anlamındadır.

(2). Kına yakmak, Babil ve Asurlardan kalma bir alışkanlıktır. Arapça bir kelime olan "Henna" Lawsonia inermis bitkisinin yapraklarından yapılan bulamaçtır. (Bruno Meissner, Babil ve Asur adlı kitabının I. 244)

Kına Eski Mısırlılar tarafından da yapılıyordu. (Keimer, Die Gartenpflanzen im alten Agypten, I. 51-55, 107 ve 154.) Kınayı Orient'te kadınlar kullanırlar, el parmaklarına ya da ayak altlarına yakarlar. İran'da erkekler sakallarına kına yakmakla daha iyi ve genç görünmeyi amaçlarla. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre Kürtler, *kendilerine akraba olan Farslardan*, sakala kına yakma alışkanlığını almışlardır. Kına ayrıca ilaç olarak da kullanılır. Lehmann-Haupt'un Armenien einst un jetzt, I. 331. naklettiğine göre, donan ayağın ovulması bir sonuç vermeyince, kara ilave edilen kına pudrası ile ovulunca tekrar canlılığını kazandığını yazıyor.

(3). Kühüle Mısır'da meşdemet deniliyor. (Hommel, Grundriss, s. 643) Araplarda gözleri boyama, antimon'la karıştırarak yapılır. Eski Mısır'da gözlerin boyandığını araştırılmaktadır. Bunlar gibi Babil ve Asurlular da kühül kullanıyorlardı. (Hommel, Grundriss, s. 207). Daha ilk çağlardan beri Babil ve Asurlularda kühül kullanıldığına, İsrailllilerin kutsal kitapları da değinmektedir. (Buch der Könige, IX, 30; Jeremia IV, 30; Hesekiel XXIII, 40) sonraları Yunanlılar ve Romalılara geçiyor. Eski Hindistan'da yapılan ilaçlar üzerindeki araştırmalarda,

başlıkları vardı. Dışarı çıktıklarında başlarına ince beyaz bir örtü atıyor, bu suretle yüzlerini örtüyorlardı.

Bitlis'te halka açık dört hamam vardı. Bunlardan Hüsrev Paşa Hamamı hem kadınlara hem de erkeklere açıktı. Bu hamamların dışında 500 adet kadar da ev hamamları vardı. Bu hamamlar kadınlar için çok önemliydi. Çünkü herkese açık hamamlara giden kadınlar eleştiriliyordu.

Han'ın kendi hamamı görülmemiş ihtişam ve güzellikteydi. Evliya Çelebi, Bitlis Hanının hamamının eşi emsali görülmemiş güzellikte olduğunu üzerine basarak anlatmaktadır.[1]

Bu dönemde tüm hayır kurumları ölmüş gibiydi. İddia edildiğine göre, zenginler kapılarını ardına kadar açtıklarından bu kurumlara artık gereksinim kalmamıştı. Bu nedenledir ki bu kurumlar önemlerini kaybettiler. Gerçekten inanılması güç bir iddia! Çünkü öbür İslam ülkelerinde olduğu gibi politik

---

Arapça al-kohl kelimesine rastlanıyor. Alkol kelimesi bu kelimeden doğuyor. (Hille, ZDMG., V, 236;J.F. Royle, Ein Versuch über das Altertum der indischen Medizin; B. Stern, Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei, I. 76; Prüfer und Meyerhof, Der Islam, VI 223 Hammer, Schirin II, 86

(1). Yıkanmaya ve hamamlara, daha Babil ve Asurlulardan beri büyük bir önem verilmektedir. Din adamlarında, Allah'ın huzuruna temiz gidebilmeleri için yıkanmaları gerektiği inancı vardı. (Bruno Meissner, Babylonien und Assyrien, I. 412) Muhammed'in temizlikle ilgili Kuran'da verdiği kurallar, bu suretle müslümanlar arasında hamama gitmenin önemi, *Müslümanlık öncesinde* hamama verilen önemden kaynaklanmaktadır.

Eski Mısır'da rahipler tapınaklara giriş ücretlerini arttırarak bu paralarla hamam yaptırmışlardır. Bu suretle de hamamları ibadet yerlerine bağlamışlardır. Bu durum Mısır'ın Helenistik döneminde gayet açık izlenmektedir. (Erman-Ranke Agypten s. 81 und 593). Bu örneklerden de görülmektedir ki hamam, halklar için zorunlu bir ihtiyaç olmuştur. Eski Yunanlılarda hamam yapımı ve işletilmesi konusunda az bilgiler vardır. (Fr. Müller, Allgemeine Ethnographie s. 589; Pauly-Wissowa II) Romalıların hamamlara verdiği değer doğaldır ki bilinmektedir. Roma hamamlarının üzerinde oldukça kesin bilgilere sahibiz. (August Mau, Pompeji, s. 193; Vitruvius V, 10, 1-5)

Bu Roma hamamlarını, Türkler Bizanslılardan aldılar. Bugün bile hemen hemen hiçbir değişikliğe uğratmadan kullanıyorlar.

Hamam, üç bölümden ibarettir. Soyunma ve giyinme bölmesi. Burada hem de dinlenilir. İkinci bölüm, az sıcak olan bölüm. Son olarak da sıcak bölüm. (H. Glück, die Baeder Konstantinopels s. 10; B. Stern, Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben, I. 87; Hammer, Umblick, s. 20; Gyllius, s. 268)

Bu hamamlar belli günlerde kadınlara, belli günlerde ise erkeklere açılıyordu. Eğer bir hamam hem kadınlar hem de erkekler için yapılmış ise, ona "çifte" deniliyordu. (Hammer, Constantinopolis und der Bosporos, I. 535; Texier et Pullau, L'architecture Byzantine, s. 173)

Moltke, yazdığı mektuplarda "Briefe", s. 14'de hamamların işletilmesi üzerine bilgiler vermektedir. (Tavernier, Les six Voyages, I, 679)

Evliya Çelebi, IV. Sultan Murad'ın hamamını anlatırken, yeryüzünde buna benzer güzellikte yalnız Bitlis Hanının hamamının olduğunu yazmaktadır. (IV, 106-108)

Bu da Bitlis Han'ının hamamının nasıl lüks ve olağanüstü güzellikte olduğuna dair bir kanıttır.

karışıklıklar, memurların para sıkıntısı çekmelerinden ötürü uyguladıkları soygunlar, bu hayır kurumlarının yaşamalarına olanak vermiyordu.

Bitlis'te 70 okul ve 4 medrese vardı. Ayrıca her cami ve kilisede öğretim görevlileri ve bilim adamları vardı. Cami ve medreselerde Kuran okuma sanatı ve Kuran tefsiri öğretiliyordu. Bütün kentte namaz kılınacak 110 ibadet yeri vardı.

Bunlardan 20 tanesi Nakşibendi tarikatından olanlardı.[1] Ayrıca Gülşeni[2] ve Bektaşi[3] tekkeleri de vardı. İlginç olan bir durum ise, havanın soğuk olduğu mevsimlerde camilerin ısıtılmasıydı. Kapı ve pencereler keçelerle izole ediliyor, bir hamam kadar sıcak tutuluyordu. Abdest almak için kullanılan su da ısıtılıyordu.

Cami ve tekkelerde ders bittikten sonra da bir köşede satranç oynanırdı. Oyun üzerinde çıkan tartışmalar kavgalara, bazen de cinayetlere bile yol açıyordu. Bunun üzerine satranç oynama yasaklanmıştı(!) Fakat Evliya Çelebi'nin Bitlis'i ziyareti sırasında yine oynandığına tanık olunuyor.

Kürtlerin din adamları da yanlarında hançer taşıyorlardı. Türkler'in Hanefi olmalarına karşın, Kürtler Şafiî dirler[4] Evliya Çelebi Kürtlerin bilginlerinden ve

(1). Nakşibendi Tarikatı 14. Yüzyılda kuruldu. Kurucusu Muhammed Bahaddin'dir. Kendisine Nakşibend adı takılan bu kurucu, 1389 yılında İran'da Kasri Arifan veya Buhara'da vefat etmiştir. (Dschâmi Nafahat al Uns, s.439; Hammer, GOR, I, 155; d'Ohsson, Tableau, II.296; W.Barthold, El., I.814; Bukhara gibi) Doğu Kafkasya'da Nakşibendi tarikatı Ruslara karşı önemli rol oynamıştır. (1829-1859) Ünlü Şeyh Şamil de bu tarikattendi (R.Majerczak, RMM-XX.184), Hammer, Staatsverfass., II.406; John P.Brown, The Dervishes, s.124; Ricaut, Historia, s.424; Sami Bey, Qamüs'ul âlem II, 1412

(2). İbrahim Gülşeni adında bir Türk Azarbaycan'dan Kahire'ye kaçarak orada bu tarikatı kurdu. Gülşeni 1533 yılında Kahire'de ölür. Dede Ömer Ruşeni, tarikatın öğretmenliğini yaptığından, bu tarikata hem de Ruşeni adı veriliyor. (Evliya Çelebi, I.389; M.d'Ohsson, Tableau, II.297; J.P.Brown, The Dervishes sf. 211; E.J.W.Gibb, History of Ottoman Poetry, II, 374; Cl.Huart, EI, II.194; K.I.Basmadjian, Essai s.37

(3). Bektaşi tarikatından 15. yüzyıldan bu yana bahsedilmektedir. Osmanlıların, 1337 yılında ölen Hacı Bektaş'ın bu tarikatı kurduğunu söylemeleri, Georg Jacob tarafından haklı gerekçelerle rededilmektedir. (Georg Jacob, Beitraege zur Kenntnis des Derwisch-Ordens der Bektâschis, Türk, Bibl.IX und Georg Jacob, Die Bektaschi in ihrem Verhaeltnis zu verwandten Erscheinungen, Abhandlung der I.Klasse d.K.B.Ak.d.Wissensch.XXIV; Tschudi, EI.,I.720; Evliya Çelebi, II.133 ve III.13; İsak Efendi, Kaşif'ul-esari; Rıfkı, Bektaşi sırrı; Hammer, Staatsverfass.II. 407; M.d'Ohsson, Tableau II.296; Hammer, GOR, I. 155; John P.Brown, The Dervishes, s. 140; Naumann, Vom goldenen Horn, s. 193; Karl Wulzinger, Drei Bektaschi Klöster Phrygiens)

Bektaşi üzerindeki araştırmalara en önemli kaynak ise, Köprülüzade Mehmed Fuad'ın yazdığı eserdir. Bu eserde de 398. sayfada kurucu olarak gösterilen Hacı Bektaş'ın 1291 yılında öldüğü yazılmaktadır.

(4). Şafii Mezhebinin kurucusu Mohammed aş-Şafiî dir. (767-820) Bu mezhebin taraftarlarının merkezi Mısır'daydı. İbni Halikan, Bulaq 1275, I.637; F.Wüstenfeld, Der Imam El-Schafiî; Bd. Sachau, Muhammedan. Recht nach Schafiîtischer Lehre, yine aynı yazarın Zur aeliesten Gesch. des muhammed. Rechts, Sitz.Ber.der philos. histor. Classe der Ak. d.Wissenschaft, Wien 1870; Kremer, Culturgesch. des Orients, I.498; Hammer, Staatsverfass., I.; Tornauw, Das moslemische Recht, s.13; A.Müller, Der Islam im Morgen- und Abendland, I.470:, M.Hartmann, Der Islam, Geschichte, Glaube, Recht, s .81; Brockelmann, Gesch.der arab. Literatur; Snouck Hurgronje, Mekka, II.308;

cerrahlarından özellikle övgüyle bahsetmektedir. Yedi şairden hazırlanan bir divandan bahseden Evliya ne yazık ki hangi dilden olduğunu yazmamaktadır.

Borazan ve kastanyet müzik aleti olarak yaygındılar. Evliya Çelebi, yukarıda anlatılan satranç oyunundan başka, Kürtler arasında askeri bir oyun olan "cirit"in de yaygın oynandığından bahsetmektedir.[1] Ayrıca Hanın ortaya koyduğu ödülleri almak için, ok atma yarışları yapılırdı.

Bitlis'te ip canbazlarının gösterileri de önemliydi. Pehlivanın iki çivi ve bir çekiç yardımıyla bir duvara tırmanması, günümüzün modern dağcılarını andırmaktadır. Molla Mehmed'in sihirbazlık gösterileri, Hint fakirlerinin bugün bile henüz doğru dürüst açıklanamayan aldatmacalarına benziyordu. Molla Mehmed, ağaç kütüğünden büyülüyerek bir at yaratabiliyordu. Avrupa'da batıl inançların bazen etkin olduğu dönemler gibi, Bitlis'te de o dönemde batıl inançlar vardı. Şaşılacak şey, Evliya Çelebi gibi bir çok ülke görmüş birinin bu saçmalıklara inanmasıdır.

Dağlık bölgelerde yaşayan Kürtler, darı ekmeğiyle yaşamlarını sürdürürken, Bitlis'te yaşayanlar oldukça ileri bir yaşam sürdürüyorlardı.

Bitlis'te lavaş denen beyaz ekmek, çağıl denen kırmızımsı ekmek, kehke denen simit satılıyordu. Mahiya adı verilen ve üzümden yapılan pasta, yufka çeşitleri, keklik kızartması, keklikli pilav, işgın ve mastaba çorbaları, cacılı peynir, kaymak ve bal zamanın yiyecekleriydi. Melek Ahmed Paşa'nın onuruna verilen ziyafette 16 değişik pilav pişirildiğini Evliya Çelebi anlatmaktadır. Bunun yanında çok sayıda çeşitli kızartmalar ve tatlılar sofrayı süslüyordu. Değişik içkiler altın ve gümüş kaplarda masaya getiriliyor ve zarif çin porselenleriyle ikram ediliyordu. (Çinlilerin Martabani porselenleri)

Yemekler, altınla işlenmiş masa örtüleri üzerinde yeniyor, yemekten sonra eller misk sabunuyla yıkanıyordu. İbrikler ve taslar altın işlemeli gümüşten yapılmaydı ya da değerli çin porselenindendi. Kaşıkların elle tutulan yerleri pahalı taşlardan yapılmıştı. Bitlis sarayındaki bu zarif yaşam, aslında bu tür şeylere alışkın olması gereken Evliya Çelebi'yi bile bu derece şaşkınlığa düşürmüş.

Tatlı kaşıkları gümüşten olup inci, ceviz, zümrüt, kırmızı granat gibi pahalı taşlarla işlenmişlerdi.

1655 yılında Osmanlı İmparatorluğunun üst düzey yöneticilerinden biri olan Melek Ahmed Paşa Bitlis Hanlığının merkezi Bitlis'i ziyaret eder. Melek Ahmed Paşa için en güzel yerde çadırlar kurulur. Han paşayı en güzel çadırda kabul eder.

---

(1). Cirit oyunu, 19. yüzyıla doğru tüm Doğu'da müslüman halklar arasında oynanıyordu. Sultan Murad (1623-40) ve Sultan Mehmed (1648-87) cirit oyununda atıcılıklarıyla ün yapmışlardı. Cirit Mısır, Suriye ve İran'da değişik biçimlerde oynanıyordu. Mısır'da 18. ve 19. yüzyıllarda cirit olarak palmiyeden taze kesilmiş bir çubuk alınıyordu. Bunun 2,5-3 kilo ağırlıkta olması gerekiyordu, 1,20m-1,80 m kadar uzunluktaydı.

(Lane, Manners and customs II.185; Volney, Voyage en Syrie et Egypte, I.161) Suriye'de 1835 yılında izlendiğine göre cirit, parmak kalınlığında ve 90 cm uzunluğunda bir çubuktu. (Moltke, Briefe, s. 341)

Paşanın onuruna verilen yemekten sonra Bitlis Hanı, Paşa ve onun yakın hizmetindeki insanlar için kurulan 7 adet güzel ve değerli çadırını ve bu çadırlarda kullandıkları porselen yemek takımlarını, Melek Ahmed Paşa'ya hediye eder.

Bitlis'te ölüm cezaları değişik bir biçimde uygulanıyordu. İdama mahkûm kişi kale kulesine çıkartılır, oradan derin uçuruma itilirdi; özellikle politik suçlular böyle cezalandırılırdı.

Evliya Çelebi, Abdal Han'ın Mutki dağlarından kente dönüşünden sonra, hokkabaz Molla Mehmed'i vatana ihanet suçundan kuleden uçuruma itilerek idama mahkûm ettiğini yazar.

Evliya Çelebi, bir Divan Dağı ve Dehdivan Dağı'ndan bahsetmektedir.[1] Bu iki dağın aynı olduğunu söylemek gerekiyor. Bitlis'le Tatvan arasında ve kentin kuzeydoğusuna düşen bu dağdan Avih kaynak suyu adı verilen suyun geldiği sanılıyor.

Râhuli veya Râhova düzlüğü denen yer ise Bitlis'in 15 km. kadar kuzeydoğusuna düşüyordu.[2]

İskender Irmağı ve kendisine katılan Burût ve Huzûl çayları, Divan Dağından doğan Divan Deresi ve Nakşût Irmağı, Karadere, Değirmendere ile irili ufaklı 20 kadar dere ve ırmaktan bahçe ve tarlaları sulamak içme suyu olarak kullanmak için yararlanılıyordu. Ev, cami ve hamamlara su bu nehirlerden alınıyordu.

Sulama ve su tesisleri, geçen yüzyıllarda burayı gezip gören yabancı gezginleri hayrete düşürüyordu.[3] Nakleban Kaynağı Bitlis Hanı tarafından önüne set çektirilerek baraj gölü haline getirilmişti.

Evliya Çelebi, o zaman çevrede yaşayan hayvanlardan bahsetmemektedir. Ancak pek çok sayıda kekliğin varlığını yazmaktadır. Keklikllerin fazlalığından öbür gezginler de bahsetmektedirler.[4] Molla Mehmed'in torbasından çıkan hayvanları ise, kendisi bir Faslı olan bu hokkabazın nereden topladığı bilinmemektedir.

Evliya Çelebi bitki örtüsü üzerine oldukça değerli bilgiler vermektedir. Buna göre üzüm bağları ve meyvacılık yoğun bir şekilde yapılmaktadır. Örneğin Bitlis'te 11 çeşit armut yetiştirildiğini yazmaktadır. Ayrıca Bitlis'in bahçelerini aşağıdaki çiçekler süslermiş.

Yabangülü, nergis, menekşe, zambak, Yunan miski, horozibiği, şakayık, fesleğen, sümbül, İspanyol mürver ağacı, karanfil, yasemin, fasulye, lâle, ebegümeci, boya yapımında kullanılan esperek bitkisi ne yazık ki tespit edilememektedir. Ancak üzüme benzer meyvaları olan bu bitki, daha meyvaları olgun-

---

(1). Dehdivan Dağı, "On Şeytan" dağı anlamına gelmektedir.

(2). Râhva veya Râhu diye okunan bu düzlük, Bitlis'in 15 km kuzeydoğusuna düşmektedir. Bu yüksek düzlükte her yıl birkaç gezgin kar ve soğuk nedeniyle ölürlermiş. Bu nedenle Van valisi Hüsrev Paşa 16. Yüzyılın sonlarına doğru burada bir kervansaray, yanında da bir cami ile bir kilise yaptırır. (Şerefname, I.I., 513; Cihan-numa, s.415.; Hammer, die asiat. Türkei, Jahrb.d. Literatur, Wien 1821; Lynch, Armenia

(3). Kinneir, Journey through Asia Minor s. 394

(4). Ritter, Erdkunde, IX. 611, Müller Simonis s. 234

laşmadan toplanıp kurutulur. Sonra da ondan sarı boya elde edilir. Bugün bile (1928) bu boya büyük çapta Avrupaya ihraç edilmektedir.

IV. TARİHSEL DURUM

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinden tarafımdan aşağıya çıkarılan IV. Cilt, 81-91 sayfaları arasındaki bölüm ise, tarihsel olaylara ışık tutmaktadır.

Melek Ahmed Paşa[1], 1653 yılında vezirdir. 1654 yılında baş vezir olan Bıyıklı Derviş Mehmed Paşa hasta olduğundan, Melek Ahmed Paşa'yı kendi temsilcisi olarak atar. Baş vezirin ölümü üzerine Sultan IV. Mehmed (1648-1687) baş vezir olabilecekler arasında Melek Ahmed Paşa'yı da düşünüp onu saraya almak ister.[2]

Fakat Melek Ahmed Paşa teklifi kabul etmez ve yerine İpşir Paşa'yı

(1). Melek Ahmed Paşa İstanbul'da dünyaya geldi. Anne ve babası Abaza olan Ahmed geleneklerine göre yetişmek üzere önce aşiretine gönderilir. (Evliya Çelebi, V., 168) 14 yaşına girdiğinde, Sultan I. Ahmed'in Haremine alınır. (Evliya Çelebi, V. 168) Çok yakışıklı olduğu için, kendisine Melek lâkabı takılır. Sultanın içoğlanlığından silahtarlığa sonraları da Halep, Diyarbekir ve Bağdat valiliklerine atanır, (Hammer, GOR. V. 255 ve 509) hemen herkes onu iyi karakterli, herkesle iyi geçinen ve rüşvet almayan biri olarak tanımlar. Fakat çok kötü durumda olan Osmanlı maliyesini güçlendirmek için aldığı önlemler, önceleri yapılanlar gibi aptalcaydı. Bu nedenle Bağdat'ta vali olduğu 1649 yılında, maliyeyi güçlendirmek için vergileri artırdı. Sonuçta halk bu bölgeden kitle halinde göçetmek zorunda kaldılar, çünkü vergi toplayanlar keyfî hareket ediyorlardı. (Huart, Hist. de Bağdad, s. 81) Karısı Sultan IV. Murad'ın kızı Kaya'nın etkisiyle Sultan IV. Mehmed zamanında 1650 yılında baş vezir olur. (Evliya, III. 255). Hazineyi kurtarmak, devlet masraflarını hafifletmek için yaptığı çalışmalar paranın değerini düşürdü. Bunun üzerine el sanatçıları ayaklandılar. Bu olay nedeniyle görevinden azledildi. (Evliya, I. 278) Buradan Silistre valiliğine gönderildi. 1652 yılında Rumeli valiliğine, 1653 yılında da İstanbul'a geri çağrılarak vezirliğe atandı. (Evliya, III. 418) 1654 yılında hasta olan baş vezir Bıyıklı Derviş Mehmed Paşa'nın yardımcılığına atandı. 1655 yılında da Van valiliğine atandı. Van valiliği sırasında Bitlis Hanı Abdal Han'a karşı intikam almacıyla bir sefer düzenler. Bu tavır yukarıda bahsedilen iyi karakterli, herkesle iyi geçinen özelliğine gölge düşürmektedir. 1656 yılında Van'dan İstanbul'a geri döner. 1656 yılında tekrar Silistre valiliğine gönderilir. Bosna valisiyken 1662 yılında ölür.
(2). Evliya, III. 491

önerir.[1] Bu sırada Halep valisi bulunan İpşir Paşa büyük bir ordu ile 25 Şubat 1655 yılında İstanbul'a gelir, baş vezir olarak göreve başlar başlamaz, Melek Ahmed Paşa'nın padişah üzerindeki etkisinden korktuğu için onu İstanbul'dan uzaklaştırmak ister. Bu nedenle M.Ahmed Paşa Van valiliğine atanır ama karısı IV.Murad'ın (1623-40) kızı olan Kaya Sultan'ın, kuzeni padişah IV.Mehmed'e yalvarması sonucu değiştirmez. Melek Ahmed Paşa'nın derhal yola çıkması emri verilir. Oysa hamile olan Kaya Sultan her an doğum bekliyor, kış çok sert geçiyordu. Bu şartlar altında Van'a varmaları en azından 80-90 gün sürebilirdi.

Kalabalık bir grubun eşliğinde Melek Ahmed Paşa, Şubat ayının sonlarına doğru Van'a hareket eder. Evliya Çelebi'yi başkentte bırakarak, kendisine bilgi toplamasını, bir çeşit casusluk yapmasını ister. Evliya Çelebi, bu işi büyük bir ustalıkla yapar. 1655 yılının Nisan başında, efendisi M.Ahmed Paşa'ya gitmek üzere yola çıkar. İpşir Paşa'nın korkusu ile Evliya yolunu kaybettirir.

İpşir Paşa'dan korunmak için Melek Ahmed Paşa büyük bir ordu toplamaya koyulur. Bu nedenle kendisiyle Harput yakınlarında buluşan Evliya Çelebi'yi 1655 yılının baharında acele olarak erzak toplaması için Ergani ve Eğil'e gönderir.

Oradan da Diyarbekir valisi Firari Mustafa Paşa'ya giderek alacağı olan 37 kese altını (74.000 tane) almak ve çadır sevkiyatının yapılmasıyla görevlendirir. Evliya, Diyarbekir'e geldiğinde, Firari Mustafa Paşa'nın Sincar bölgesinde birbirleriyle savaşan aşiretleri bir ordu ile ayırmaya gittiğini öğrenir. Evliya Çelebi Mardin üzerinden Sincar kalesine gider.[2] Paşa Evliya Çelebi'yi iyi karşılar.

Daha sonra da onu, Yezidilerden alınacak vergiler konusunda görüşmeler yap-

---

(1). İpşir Paşa, bir Abaza aşiretindendir. Önceleri IV.Murad'ın tavlabaşı görevini yapan İpşir, ilk defa 1635/36 yılında Erivan'da meydana gelen olaylarda rol oynar.
(Hammer, GOR,V.423) Sonraları ise Anadolu Beylerbeyliğine atanır. Osmanlının merkezi otoritesine yıllarca karşı durur. 1654 yılında padişah onu isyancı olduğu halde baş vezir atamak zorunda kalır. İkibuçuk aylık baş vezirliği sırasında İstanbulda'ki durumu öylesine zorbacadır ki başkentteki birlikler ayaklanırlar. Bunun üzerine İpşir Paşa, sultanın emri ile boğdurulur. (Hammer, GOR, V.560,585,612; Sami Bey Fraşeri, Kâmüsül alîm, I.590) Evliya Çelebi bizzat bu olaylara tanık olmuştur.

(2). Sincardan ilk kez Plinius, Historia naturalis, XXI,I de Retavi Araplarının başşehri olarak bahsedilmektedir. Septimius Severus (193-211) zamanında Romalıların güneydoğu sınırlarını korumak üzere, bir sömürge şehriydi. 4. Yüzyılda özellikle 384 ve 360 yıllarında Romalılar Singara yakınlarındaki Roma-Pers savaşlarında büyük bir yenilgiye uğratılırlar. (Animianus Marcellinus, XVIII.5 ve XX.6) 360 yılından sonra Singara Perslere ait olmuş oluyor. Müslümanlık döneminde bu adın Sincar olarak değiştiği var sayılıyor. Bu isim Halife El Mamun (813-834) zamanında söyleniyor. Astronomi kongrelerinin ve ölçülerinin yapıldığı bir yerdi. (Ritter, Erdkunde, IX.748 ve XI.442;

Brockelmann, Gesch, der arab. Litt. s.140)

Kürt bölgesi olarak ilk kez 17. yüzyılda bahsediliyor. Sincar dağları bugüne kadar çok az incelenmiştir.

Cihan-numâ, sf.438; Niebuhr, Reisebeschreibung, II 389: Hugo Grothe, Meine Vorderasien-Exped.I; Sarre und Herzfeld, Archäol.Reise, I.199; Layard, Niniveh

mak üzere görevlendirir.[1]

Sonra Evliya Çelebi, Miyafarkin üzerinden hareket ederek Kefender kalesinde Melek Ahmed Paşa ile buluşur.

Kaynaklar Melek Ahmed Paşa'nın Harput'tan sonra Kefender kalesine kadar hangi yoldan geldiklerini yazmamaktadır. Ancak E.Çelebi Van'daki görev yerine gitmek ve de casusluk amacıyla Harput, Kefender ve Bitlis üzerinden Van'a ulaşmak istemiş olsa gerekir.

Bu arada çok hırslı biri olan İpşir Paşa da 4 Mayıs 1655 yılında görevinden uzaklaştırılmış ve padişahın emriyle boğdurulmuştur.

---

(1). Yezidi Kürtlerinin dini, Önasya'daki dinsel oluşmaların ilginç bir yanıdır. Dinsel bir topluluk olarak ilk kez 16. yüzyılda göründükleri tahmin edilmektedir. Dinsel inançları, gelenek ve görenekleri çok önceleri şekillenmişti. İslam dininden olanlar onları gavur ilan ettikleri ve de gavurların yok edilmesi İslam dininin kanunu olduğu için, yok almakla burun buruna idiler. Bu nedenledir ki dinsel adatleri üzerine korkularından adeta siyah bir çarşaf geçirmişlerdi. İşte bundan ötürüdür ki bugün bile Yezidi dini hakkında bilgimiz çok azdır. En değerli bilgileri bize Layard "Niniveh and its remains, I.269" kitabıyla vermiştir. Ayrıca o, Yezidi dininin geldiği kaynaklara da dikkati çekmektedir. Çeşitli kaynaklar incelendikten sonra gelinen sonuç şudur. Yezidi dini bazı eski dinlerin karışımıdır.

Bu dinin temeli, iyi ve kötü prensibini ayırt etmeye dayanan manichaismus'e götürülebilinir. Kötü prensip yani şeytan özellikle onurlandırılmaktadır. Bu mekanizmanın da Zerdüşt dinine dayandığı söylenebilir.

Yezidiler, Emevi halifesi Yezid'e (680-683) tanrısal değer veriyorlar. Halife Yezid, Muaviye'nin büyük oğludur. Bundan başka yine çok kutsal saydıkları bir kişi de Şeyh Adi bin Musafir el Hakkari'dir. 1160 veya 1162 de öldüğü sanılıyor. Bu şeyhin türbesi, Yezidilerin biricik kutsal tapınağıdır.

Yezidiler çok temiz insanlardır. Dinleri gereği temizliğe önem veren Yezidilerde bu geleneğin Müslümanlıktan önceye gittiği bilinmektedir. Yezidilerde sünnet olmanın 16. yüzyıla kadar daha henüz adet haline gelmediği söylenebilir. (Şerefname'ye bk.) Fakat Müslümanların korkusundan olmalıdır ki 19. yüzyıldan sonra sünnet olmak zorunluluğu konmuş.

Theo Menzel (Hugo Grothe, Meine Vorderasien-Expedition,I) Yezidilerin sayısını 100.000 olarak tahmin ediyor. Bunlardan 80-90.000 kişinin yalnız Türkiye'de olduğunu yazıyor.

Evliya Çelebi'nin IV.cilt 126. sayfasında anlatılanlara göre Müslümanların egemen oldukları yerlerde Yezidilere her türlü insanlık dışı kötülüğü yapabildiklerini anlatmaktadır.

Layard ise; 1840 yılında Ravanduz Beyi Mehmed Reşid Paşa ve Hafız Paşa'ların Yezidileri imha eylemlerine kalktığını ve bu halkın dörtte üçünün bunlar tarafından katledildiğini yazmaktadır. Müller-Simonis, "Vom Kaukasus zum pers. Golf, s.292" kitabında, Mehmed Reşid Paşa'nın ordusunun yalnız başına 40.000 Yezidiyi katlettiğini yazmaktadır.

Şerefname; Evliya Çelebi, IV.61; Cihan-numâ, sf.449; Niebuhr, Reisebeschreibung, II.344; Ritter, Erdkunde, IX.784; M.Wagner, Reise nach Persien, II.249; Fr. Müller, Allgemeine Ethnographie, s.523; F.Justi, Kurd.Grammatik; O.Blau, ZDMG, XVI.616; E.Graefe,Der Islam, III.193; R.Frank,Scheich Adi, der grosse Heilige der Jezidis; Gg.Jakob, Jahrb.der Münch. Oriental, Ges. 1908 Th. Menzel

Türkçe Metnin İçeriğine İlişkin Kısa Açıklamalar

Bitlis Hanı Abdal Han, 1655 yılının Haziran ayı başlarında bir ordu ile ilerlemekte olan Melek Ahmed Paşa'yı büyük bir konukseverlikle karşılar. Paşa Bitlis'te on gün kalır. Kaldığı süre içinde onuruna büyük eğlenceler düzenlenir. Hem gelişinde hem de ayrılışında Paşa ile Han arasında ağır hediyeler değiş tokuş edilir. Sonra da Abdal Han, iki oğlu Hasan ve Hüseyin'i paşanın emrine vermek ister. Paşa bunu reddeder. Fakat çocukların gelecekleri için sonradan ilgileneceğini söz verir.

Artık Bitlis'ten ayrılmak üzere olan Paşa, Hanı uyararak geçmişte yaptığı suçlara dikkatini çeker. Öbür aşiret reisleriyle iyi geçinmesini ve Bitlis Beyliği'nin bağımsız olmadığını, bunun Van Valiliğine bağlı olduğunu unutmaması gerektiğini söyleyerek göz dağı verir.

Han'ın arzusu üzerine Evliya Çelebi, daha bir kaç gün Bitlis'te kalır. Paşanın Van yoluna çıktığı sırada Han, Evliya Çelebi'ye dönerek: "Paşanızda deve kini varmış. İnsanın ondan sakınması zorunlu" diyerek görüşlerini dile getirmiş. Evliya Çelebi Bitlis'te 14 gün kalır. Sonra kendisine verilen değerli hediyelerle, Haziran ortalarında efendisi M.Ahmed Paşa ile buluşmak üzere ayrılır.

Bitlis Han'nın, Melek Ahmed Paşa'yı nasıl iyi tanıyıp yargıladığı konusunda Evliya Çelebi IV.cilt 190 ve özellikle 235,236. sayfalarda yer vermektedir.

Paşa ziyaretinden bir ay kadar sonra, 1655 yılının Temmuz ayında (aynı zamanda Ramazan ayı idi) Bitlis Hanlığına karşı bir sefer düzenler. Han teslim olmayıp kahramanca çarpışır; fakat çok üstün düşmana yenilir, kaçarak kurtulur.

V. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNİN 10 SAYFASININ TERCÜMESİ VE YORUMU: Cilt: IV, Sf.81-91

Sayfa 81: Melek Ahmed Paşa ile karşılaşma ve yüce Bitlis Hanı ile yemek yeme:

"Bitlis Hanı Abdal Han'ın ordusu engebeli bir arazide göründü. Biz Abdal Han'ın, atına atlayarak süratle paşaya doğru sürdüğünü izledik. Paşaya[1] yaklaşıp özengisini öpmek istediği bir sırada, paşa rüzgar gibi hızla atından aşağı atladı. Birbirlerini kucaklayıp öpüştüler. Sonra da aralarında sohbet ettiler. Uzun süren bu sohbetin sonunda; Han[2], paşaya: 'Sultanım, atınıza binip biraz ilerde bir kahvaltı yapmak istemez miydiniz?'

Bunun üzerine paşa atına bindi, sonra da sekizli asker bandosunun (mehterhanesinin) çalmasını emretti.[3] Büyük bir konvoy halinde tekrar yürüyüşe geçildi. Bir süre sonra yeşil bir vadide kurulmuş çadırlar gördük. Kubbeli Fars çadırları, Türkmen çadırları, Kürt çadırları ve Osmanlı otağ tipi çadırlardı bunlar.

Sayfa 82: Çayırda kurulan göçmen çadırları ve bey çadırları bir lâle tarlasını andırıyordu.

Paşa sevinerek kendisi için kurulan paşa çadırına girdi. Bir anda saf altın ve

(1). Paşa kelimesi, etimolojik olarak padişah kelimesinden gelmektedir. Önceleri, "paşa" kelimesinin "baş ağa" kelimelerinden doğduğu görüşü vardı. Yukarıda söylendiği gibi, padişah kelimesinin kısaltılmış şekli olan paşa etimolojik olarak açıklığa kavuşunca, ikinci iddia bir kenara atıldı. (Rüdiger und Pott, Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, III.54; Kekule, Über Titel usw., s.6; Hammer, GOR., I.157)

(2) Han kelimesi eskiden Türklerin ünvan olarak kullandıkları Kağandan gelmektedir. Örneğin: Müller, Uigurica, II.95

(3) Mehterhane marşlar çalan bir müzik grubudur. 4-6 değişik müzik aletinin çalındığı bir grup. Eğer enstrümanların sayısı sekiz ise, ki Melek Ahmed Paşa'nın Mehter takımı sekizli imiş, bu da onun büyüklüğünü gösterir. En azından trompet ve düdük, bunlar temel çalgı aletleriydi, sekiz adet olmalıydı.

gümüşten sahanlar, çin porseleninden hazırlanmış Kalkedon ve Martabani[1] yemek takımları ile sofra kuruldu. Bu müslüman sofrasında Efendimiz Melek Ahmed Paşa'nın 3000 askerinden başka, Han'ın 3000 hizmetçisi ve kentten karşılamaya gelen seçkin insanlar ile çepeçevre duran Kürtler bulunmaktaydı. Buna rağmen binlerce tepsi yemek yenemediği için döküldü.

Artık herkesin çekilmek için hazırlandığı bir sırada yüce Han, Paşanın önünde yere kadar eğildi. Ona bağlılıklarını göstermek için, 12 çocuğu ve 70 aşiret reisi de paşanın önünde başlarını yere koydular. Han şöyle konuştu:

"Efendim, şu sizin içinde ikâmet ettiğiniz beylere mahsus yedi çadır siz sultanıma armağanımdır. Kabul buyuracağınızı umarım. Ayrıca önünüze getirilen 50 gümüş tepsi ve 100 adet Çinlilerin Martabani porseleninden yemek takımları bunlara ait kaplar, tüm halı yollukları sultanımıza aittir.

Bütün bunların dışında da dört Çerkez[2], dört Abaza[3] ve dört Gürcü[4] deli-

(1). Martabani porseleni Viyanalı bilim adamları arasında tartışmalara yol açmıştır. Ernst Zimmermann'ın chinesisches Porzellan adlı kitabının 121 ve 357. sayfalarında aranan bilgiler mevcuttur. Martabani, porselenini Çinliler yapıyordu. Porselen Çin'de daha 6. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmıştı. (Zimmermann, Oriental, Archiv II, s.30-34) Çin porseleninin ne zaman kara ve su yoluyla Asyanın batısına gönderildiği tespit edilememiştir. Bu konuda ilk bilgileri veren İbni Batûta (1303-1377) ya teşekkür borçluyuz. İbni Batûta zamanında bu porselenler Fas'a kadar gönderilmekteydi. (İbni Batûta, Mzik'in yaptığı çalışma s. 415-416)

(2). Çerkezler, Hellanikos'un Kerketai diye söz ettiği halktır. (Kroll bei Pauly-Wissowa XI, 291) Çerkez adı bunlar tarafından bilinmemektedir. Bunlar kendilerini Adighe olarak isimlendiriyorlardı. Çerkezlerin yerleşim ve yayılmalarını üç çağda incelemek gerekir. Bunların ilk tarih sahnesine çıktıkları eski çağda, yerleşim bölgeleri Kafkasya'nın kuzey yamaçlarıyla Azak Denizi'nin güneydoğusuna, Kuban'a kadar uzuyordu. 9. yüzyılda bunlar Macarlarla Güney Rusya'da yaşadılar. Macarlarla yaptıkları politik birlik nedeniyle -19. Yüzyılda Kafkasya'da yaşadıkları halde- kendilerini hâlâ onlarla akraba hissediyorlardı. Oysa bu iki halk arasında hiçbir surette dil benzerliği yoktur. (J. Marquart, Osteurop.u. ostasiat. Streifzüge, s. 145; R.v. Erckert, Der Kaukasus und seine Völker, s. 95) Çerkezler tarihlerinde en yüksek noktaya Mısır ve Suriye'deki sultanlıkların başına geçmekle ulaşmışlardır. 1517 yılında Osmanlı sultanı I. Selim'e yenik düşerek tahtan indirilirler. (Hammer, GOR², I, 751; Jul. v. Klaproth, Reise in den Kaukasus, I. 147; F.A. Kolenati, Die Bereisung Circassiens, s. 5; Hugo Grothe, Meine Vorderasienexpedition, II, 161; A. Dirr, EI., I, 869; Hammer, GOR. VII. 416)

(3). Türklerin Abaza dedikleri bu halka, Araplar Abhaz diyorlar. (Yaqut Masudi). Arrian bunlardan Abaskoi diye söz eder. Evliya Çelebi'nin annesi Abaza olduğundan, Abazalarla ilgili olayları daha dikkatli ve biraz da incelterek veriyor. Hem unutmamak gerekir ki, efendisi Melek Ahmed Paşa da Abazadır. Bunun yardımıyla yıllar süren büyük seyehatlara çıkmıştır.

Evliya Çelebi Abazaların yerleşme yerlerini, Karadeniz'in doğusundaki Anapa limanından Rion nehrinin güneyine kadar gösterir. Evliya'ya göre Abazalar, bir sahil halkıdırlar. Buna karşın Çerkezler ise, daha doğuda yaşıyorlardı. Abazaların Çerkezlerle akrabalığı vardır. Çünkü dilleri Çerkezce'ye akrabadır (Masudi, Muruğ, II, 65; R. Majerczak, RMM, 1912, XX-164)

(3). Gürcüler Kafkasya'nın en ünlü halklarından biridir. Çok eski çağlardan günümüze kadar, her zaman bağımsız olamasa da halk olma varlığını korumuşlardır. 1801 yılında Gürcü krallığı kendi isteği üzerine Rusya'ya bağlanmıştır. Gürcüler güzellik ve cesaretleriyle ünlüdürler. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar müslümanlarla savaşlarında kendilerini kabul ettirmişlerdir. 16. ve 17. yüzyıllarda İran şahının saray muhafızlarının çoğunluğu Gürcülerdi. Bunlar ya esir alınıp Müslüman yapılmış, ya da esir olarak satın alınmışlardı. Bu yolla bunların

kanlıları sultanımızın köleleridir". Bundan sonra da paşanın elini öptü. Paşa ise, kuşağından çekip çıkardığı, sultan IV.Murad'a ait keskin hançeri Bitlis Hanı'nın beline bağladı.

Daha sonra da Han'a bir samur kürk giydirdi. Çocuklarından üç tanesine de kürkler armağan etti ve başka 170 adet armağan daha.

Altın işlemeli kemerler, altın işlemeli elbiselerdi bunlar. Hanın yakın adamlarına bu hediyelerden verdi.

Hediye dağıtma işi bittikten sonra paşa rüzgar gibi hızla atına atladı. Mehter takımının çalmasını emretti. Sonra da "Hedef Bitlis kenti!" dedi. Bunun üzerine tarlalardan, tepelerden Bitlis'e doğru hareket edildi.

Han'ın adamları da birinin etrafına toplanıp onun maskaralıklarına gülerek ayrıldılar. Kendi kendime: "Nedir bu bağırtılar acaba? bu anlamsız deve şakası, bu maymunluk! Zevksiz ve içeriksiz gülüşmeler!" dedim ve öne doğru yürüdüm. Bu arada dikkatleri üzerine çeken ilginç bir manzarayla karşılaştım. Acayip ve çirkin kılıklı bir Kürt. Başına serçe yuvası kadar bir turban koymuş. Sakalını da sarı, kırmızı, beyaz ve yeşile boyamış.[1] Sanki bir meşaleye çiçek takılmış gibi görünüyordu. Çok sıska bir ata binmişti. Elinde kocaman bir yılan vardı.

Sayfa 83: Bindiği ve Şahû gada adını verdiği[2] zavallı sıska atı işte bu yılanla kırbaçlıyordu. Zavallı at bir adım attıktan sonra ikinci adımı öbür yana devrilir gibi atıyordu. Ağzından köpükler akıyordu. Gözlerinin feri tümden yokolmuştu. Dört ayağı nane çöpü kadar incelmişti. Tüm kemikleri dışarı fırlamış, tek tek sayılacak gibiydi. Hayvan derin düşüncelere dalmış, sarhoş biri gibi bir sağa, bir sola yalpa vuruyordu. Kürt, hayvanın sağrısına iki heybe asmıştı. Hayvanın bu mecalsizliğine rağmen kırbaçla karnına vurup duruyordu. İkide bir aşağı atlıyor, sonra tekrar biniyordu. Herhalde tüm bunları cambazlık yapmış olmak için yapıyor, halk ise gülmekten katılıyordu. Han'ın hizmetçilerinden Kurban Ali, adama bir altın vererek: "Molla Mehmed, göster bakalım safkan Arap atının marifetlerini!" dedi. Bunun üzerine ben de bağırarak: "Hey usta! Eğer atının marifetle-

Bitlis sarayına hizmetli olarak geldiği söylenebilir.
(Al-Moqaddasi; R.V. Erckert, Der Kaukasus und seine Völker)

(1). Eski Mısır ve Asur krallarının sakalını maviye boyamaları gelenek haline gelmişti. (Hugo Mötefindt, Zur Geschichte der Barttracht im alten Orient, s. 23; Georges Legrain, Annales du service des antiquités de l'Egypte, V. 32; Bruno Meissner, Babylonien und Assyrien, II. 13.) Eski Orien'te insanlar tanrıların sakalının değerli lacivert taşından olduğuna inanırlardı. Bazı Araplar sakalını kırmızıya boyarlar. Buna karşın çoğu Farslar ise siyaha boyarlar. (Lane, Manners and customs, Cap.. s. 24; F. Wüstenfeld, Der İmam El-Şafiî, s . 39; Alfred v. Kremer, Culturgesch. des Orients, I, 2 und 426; A. Sprenger, Das Leben und die Lehre des Mohammed, I. 409)

Bir kişinin sakalını iki değişik renge boyadığı ender görülen bir olaydır. Bir örnek de Lehmann Hauptmann'dan, Armenien einst und jetzt, I. 232. Evliya Çelebi'nin naklettiği bu olayda ise adam sakalını dört renge boyamış.

(2). Şahû gada "şah ve dilenci" anlamındadır. Bu sözler aynı zamanda Anavet Yahya Şabtavi (1591/92 yılında ölmüştür) nin yazdığı bir şiirin adıdır. (Gustav Flügel, Handschrift zu Wien, I. 644) Bu başlık altında Hilâli de (1532/33 yılında ölmüştür) bir şiir yazmıştır. (H. Beveridge, EI, II. 326) Burada Allah'ı şah, ona inanan sufi'yi de dilenci gösteriyor.

rini göstermeye devam edersen, biraz sonra öbür dünyayı boylar." Dememle adam kırbaçladı. Zavallı at, taşlık kayalık bir tepeye çıkmaya başladı. Dizginini bıraktığı bu sıska at bir şimşek gibi Paşanın ve Hanın önünden geçti. Bu duruma gerek Han, gerekse Paşa hayret ettiler. Fakat Hanın askerleri gülüyorlardı. Sonra da çıktığı dik kayalık tepeden aşağıya, Hanın askerlerine doğru sürmeye koyuldu. Ben hemen adamın yanına gittim. Atın nasıl soluk soluğa kaldığını görmek istiyordum. Ata göz attığımda, ne gözlerinde parlaklık, ne de soluk alıp verdiğini gördüm. Gayet sakin duruyordu. Sanki attan herhangi bir iz yoktu. Kendi kendime: Sen herşeyi yaratan yüce Tanrı, bunun sırrı nerede? Adam gülümseyerek: "Ne öyle meraklı bakıyorsun be adam? Satın almak mı istiyorsun? Sen değil, paşan istese bile onu vermem. Bu dünyada buna fiyat biçmek olanaksız." Adamın bu konuşması üzerine, Han'ın kumandanlarından Mustafa: "Evliya Çelebi bu sıska atı ne yapacaksın? Bu gördüğün at, Han'ın hamamını ısıtmak için parçalanan ağaç kütüklerinden yapılmadır. Han Hazretleri karşılama törenine katılmasın diye bu mollaya at vermedi. Üstelik bu adama, sakın benim adamlarıma katılma diye emir verdi. Çünkü Melek Ahmed Paşa'ya karşı küçük düşürür diye. Bunun üzerine bu usta da evine döndü. Ağaç kütüklerine büyü yapıp böyle sıska bir at daha meydana getirdi."

Sayfa 84: Sonra da binerek sanatını gösterdi. Fakat Han buna çok bozuldu. Eğer senin paşan duyarsa atın sihirli olduğunu, sonra der ki: "Han sarayına cincileri, sihirbazları ve alşimistleri toplamış. Sonuç buraya varırsa Han üzülür."

Bunları duyan ben, Han'ın kumandanına: "Hey sayın kumandan Peygamberini seversen söyle bana, nedir bu?" deyince kumandan şöyle cevap verdi. "Avdadullah'a yemin ederim ki söylediklerim doğru. Böyledir bu işte. Bütün ustalar bunun dostlarıdır, tüm maskaralar da. Bir bakarsın bir sütuna tırmanır, bir bakarsın bir tekneye, bir küpün içine girmiş. Ya da bir ağaç parçasını, bunun gibi, sihir yaparak bu biçimlere sokuyor. Her an istediği zaman herhangi bir şekle girebiliyor. Neye girerse girsin, ister bir kedi, köpek, koyun olsun, isterse herhangi bir canlı olsun onu Ali'nin Düldül'ü gibi oynatıyor. Düldül'e[2] biner binmez de bir yarış

(1). Sultan Selahaddin (1171-1193) çok değerli kardeşi Al-Malik al Adil'e Mezopotamya'nın hükümdarlığını verdi. Malik al Adil ise, 1201 yılında Maiyâfâikin'in yönetimini oğlu Al-Ahvad Necmeddin Eyubi bin al-Adil'e verdi, O da 1207 yılında Ahlat'ı fethetti. (Ibn-ul Athir XII, 180; Makrizi, Hist. d'Egypte, s. 290) Ahvad 1210/11 yılında ölür. Yerine kardeşi al Aşraf (1210/11-1237) geçer. Eyubiler, Ahlat ve çevresini 1245 yılına kadar yönettiler. Moğolların akınları Eyubi hanedanının sürülmesine neden oldu. (Makrizi, s. 296; St. Martin, Mèm. sur l'Arménie I. 103 Al-Kazwini. II. 352; Şerefname, I. II. 94; Gustav Weil, Geschichte der Chalifen, III. 437; A. Müller, Der Islam im Morgen-und Abendland, II. 162; Lehmann Haupt, Armenien einst und jetzt, I. 432; H. Becker. EI. I. 503 ve 538; Brosset, L'hist. de la Géorgie, I, 417

(2). Düldül (sürekli hareket eden demektir) bir katıra verilen addır. Bu katır, Peygamber Muhammed'e dışarıdan hediye gönderilir. Tabari, hediyenin Habeşistan kralı İbn ul Athir'den geldiğini söyler. Bu katır kül rengi parlak renkteydi. Bu da Arabistan'da ender görülüyordu. Peygamberin ölümünden sonra ise buna damadı Ali, ondan sonra da çocukları bindiler. Düldül

başlıyor."

Bunları söyleyen kumandan, söylediklerinin doğru olduğuna tekrar dikkati çekti. Bunun üzerine dedim ki:

Bunlara inanmak olanaksız. Ancak gözlerimle görmem gerekecek.

Kumandan: "Öyleyse benimle gel. Ne olursa olsun benden ayrılma." Molla Mehmed önde, bizler arkada Han'ın bahçesine girdik. Molla Mehmed'in arkadaki bahçe kapısından atlı olarak içeri girdiğini izledim. Kendisine bakanlara aldırmadan doğruca ocağa girdi. Ben ve üç kölem, yayaydık. Adamın attan indiğini gördük. Sonra elindeki yılanı ince ketenden dokunmuş şalvarına soktu. Dizlerini yapıştırarak çömeldi. Birden şalvarından bir uçkur çıkardı. Sonra da sıska atının boynuna bağladı. Bulunduğumuz yer karanlıktı. Gözlerimin önünde karanlık bir bölge oluşmuştu. İlerde ateşin yanında daha dalları kesilmemiş bir ağaç gördüm. Bu sırada Han'ın içkilerini kontrol eden hizmetçi "Hey usta, sen o rüzgâr gibi hızlı atını ocağın yanına bağlamışsın." Bunun üzerine Molla Mehmed: "Han dedikleri pis adam bana at vermiyor. Ben de zorunlu olarak öyle yaptım. Allaha yemin ederim ki böyle devam ederse sarayın mabeyincisi Bağdu'ya[1] bineceğim.

Osmanlılar geldi diye, beni bir kenara bırakıyorlar. Ben de kendi kendime dedim ki: Haydi sen de şu tûrmûg'a bin!"[2] diye konuştu. Sonra da: "Bu adam kim?" diye sordu. Bu ana kadar bizimle ilgilenmemişti. Han'ın Kumandanı: "Bu adam, Kuran'ı hatmetmiştir. Paşa'nın yakın dostu ve arkadaşıdır" diye yanıtladı.

Sayfa 85: Bunları duyduktan sonra büyücü usta çok sevindi. Biz bundan böyle onunla arkadaş olduk. Allahın emriyle yeri geldiğinde Molla Mehmed'in acayip numaralarını anlatmaya çalışacağım.

Efendimiz Melek Ahmed Paşa, Bitlis kentinin içinden büyük bir konvoyla geçerken, yolun sağında ve solunda onu karşılanmaya gelen halk duruyordu. O kadar çok insana altın ve gümüş para hediye etti ki tarif edemem.

Bu kez büyük bir ihtişamla yüce Han'ın bahçesine konuk edilmişti. Emir üzerine 10 gün bize izin verildi. Böylece Bitlis'i görme olanağımız doğdu.

---

uzun yıllar yaşadı. (Ibn ul Athir II, 238; Tabari I, 1575; Theodor Bloch, ZDMG, 1909; John P. Brown, The Derwishes, s. 147; William Muir, The Life of Mohammed, s. 371 ve 533; Jean Gagnier, La Vie de Mahomet III. 323; Henri Lammens, Le Berceau de Islam.

(1) Güneş ışıkları, parlak (Barbier de Meynard, Dict.I.269)

(2). Tûrmûg kelimesini sözlüklerde bulmak olanaksız. Belki de bu kelime Kürtçe'dir.

Eski Bitlis'i Tanıtma

Gerek Makdisi[1] gerekse Şerefname'nin yazarı tarihçi Sultan Şerefeddin[2] biri Romalılar ülkesine diğeri de Farslara ait yazdıkları kitaplarda, Büyük İskender için iki boynazlu İskender diye söz ederler.

Çünkü İskender'in[3] alnında boynuz şeklinde iki et parçası vardı. Başka bir açıklamada da, her 32 yıla Karn deniyor. Yıldızlar da her 32 yılda bir döndükleri için ve de Alexander 32 yıldan fazla yaşadığı için, kendisine iki Karn'lı adam da denmektedir.

İki Karn'lı Bey (Alexander)[4] bu bölgeleri zaptedip Dicle kıyısına eriştiğinde, bu ırmağın berrak suyundan içer. Suyun sağlığa yararlı olduğuna kanaat getirir.

---

(1). Makdisi (Mukaddasi), eseri Geoje Yayınevi tarafından 6 cilt olarak Bibliotheca geographorum Araborum, Leiden 1889 yayınlandı. Makdisi, 985 yılında yazdığı kitabında Büyük İskender'den bahsetmemektedir. (C.Brockelmann, Geschichte der arabischen Literatur, s. 114; Th.Menzel bei H.Grothe, Meine Vorder-asienexpedition, I.199; Rich, Hartmann, der Islam, IX, 235)

(2). Evliya Çelebi, Şerefnamenin yazarı Şerefeddin'i "Sultan" olarak niteliyor. Bu da bu büyük beyin nasıl saygın biri olduğunun ve yaygın ününün işaretidir.

(3). Büyük Alexander veya İskender (336-323) Arap literatüründe Dhu'l-Kâmain, yani iki boynuzlu anlamında tanınmakta, ayrıca Iskender adı altında da bilinmektedir. Araplar ilk iki harfi, (Yani Al) Yunanlıların kelimei tarif (Artikel) olarak gösterdiklerini sanmışlar. Kuran'da (18 ve 82) Dhu'l-Kâmain'den bahsedilmektedir. Fakat Arap yazarlar, bunun Büyük İskender olmadığını iddia etmektedirler. (Tabari ed.de Geoje I, 693; Masudi ed.Barbier de Meynard et Pavet de Courteille II, 248; Abulfeda ed. Fleischer, s.76) Nöldeke'nin yaptığı araştırmalara göre, Dhu'l-Kâmain adının Pseudocallisthenes'in Alexander öyküsünden Kuran'a geçtiğini hiçbir şüpheye yer bırakmadan açıklamaktadır.

Buna göre, Yunanca bir metin Pehleviceye çevriliyor. Bu Pehlevice parça da şair Sarûg'lu Jakob tarafından 514 veya 515 yılında Suriyece'ye aktarılıyor (Eskiden Mezopotamya'da bu dil konuşuluyordu. Arapların işgali sonucu bu dil önemini kaybetti. Bugün tek tük konuşulduğu görülen bir dildir.)

Buradan da Araplar, Arapçaya çeviriyorlar. Bu çeviride iki kez "iki boynuzlu" sözcükleri geçmektedir. Belki de İskenderin öyküsü oriyantal geleneklerine göre biraz değiştirilmiş olabilir. Öbür hikâyeler gibi bunu da Muhammed (yazı bilmediği için) sözlü olarak duymuştur. Alexander adı, ya anlatan tarafından unutulmuştur, ya da Peygamber bahsetmemiştir. Arapça bir ad olan Dhu'l-Kâmain kolay akılda kalmış olabilir. Bu suretle Kuran'da Dhu'l-Kamain tekrarlanıyor, fakat Alexander adı hiçbir şekilde söylenmiyor. (Th. Nöldeke, Beitraäge zur Geschichte des Alexanderromans, Wien, 1890) Bu suretle Islam yazarlarının bu konuda söylediklerini bir kenara atmak gerekiyor. F r. Spiegel, Die Alexandersage bei den Orientalen; Gra , Über'den , "Zweigehörnten" des Koran ZDMG., VIII, 442; Zacher, Pseudocallisthenes, s .119;

Rohde, Der griech. Roman, s.197; Nöldeke, Gesch.der Perser und Araber, s.169 ve Gesch. des Qoârans I.140-141; Caussin de Perceval, Esai I; Wallis Budge, The life and exploits of Alexander the Great., I, s.12; Bernoulli Die Darstellungen Alexanders d. Gr.)

Hiçbir kaynakta Alexander'in bu kadar kuzeye, yani Bitlis'e geldiği yazılmamaktadır.

(4). Iskender'in iki Karn yani 2x32 = 64 yıl yaşadığı ve hükümet ettiği, gerek oryantaller gerekse Evliya Çelebi tarafından abartılmıştır. Klasik Arap yazarlarından biri olan Tabari, Alexander'in 36 yaşında öldüğünü yazar.

Oradan Diyarbekir'e gelir. Sonra da Batman kıyısından giderek Kefender kalesine varır. Fakat Bitlis'ten çıkan sudan içer içmez gözleri ışıkla dolar. Kefender'den Bitlis'e vardığında nehrin iki yatağa ayrıldığını görür. Bunun üzerine önce Awih vadisinden akan sudan içer. Suyun pek yararlı olmadığını anlar. Fakat Bitlis kalesinin doğusundaki kaynaklardan içince, hemen orada sakin bir uykuya dalar. Bu kaynağın suyundan yedi gün boyunca içer. Kendisinde hiç bir hastalığın kalmadığını görünce, hizmetçisi Bidlis'i yanına çağırır. "Benim sadık hizmetçim, eğer chasulchas olmak istiyorsan, hazinemden keselerle yeteri kadar altın al ve hemen şuraya bir kale kur. (Bir kese 2000 altın) Çapakçur'dan döndüğümde bitmiş olsun.[1] Öyle bir kale olmalı ki alınması güç olsun. Bu kaleyi ben bile kuşatsam, almakta zorluk çekeyim."

Bu emri alan Bidlis, tüm ünlü yapı ustalarını, fen bilimcileri, fizikçileri, mühendisleri kalenin yapım işiyle görevlendirir. Alexander, 882 yılında ölmüştür.[2]

Sayfa 86: Bidlis, kalenin yapılma işi bittikten sonra kaleye taşınır. Çapakçur'un alınışından dönen Alexander, kaleyi kuşatır. Fakat bir türlü kaleyi alamaz. "Hey, seni dinsiz adam. Bana karşı mı gelmek istiyorsun?" der. Sonra da kaleye her taraftan saldırı emrini verir. Yığınla asker gece ve gündüz kaleye saldırır. Nafile, sonuç değişmez. Büyük İskender, kaleye kapanmış olan Bidlis'in karşısında çaresiz düşer. Bidlis'e şunları söyler:

"İşlediğin tüm bu suçlara rağmen seni bağışlıyorum. Çık dışarı!"

Alexander'in gönderdiği elçileri Bidlis tersyüz eder. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, eski efendisinin ordusunu mancınıklarla taşa tutar. Demir oklar yağdırır Alexander'in ordusuna. Ordudan çok insan ölür. Savaş bu şekilde 40 gün sürer.

41. gün kalenin kayalıklarındaki bir mağaradan eşek arıları bir bulut gibi dışarı çıkarlar. Her bir arı neredeyse bir serçe kadardır. Askerler ve hayvanlar, arılardan kaçmaya başlarlar. Arılar, Alexander'in burun ve kulaklarını sokarak neredeyse öldürürler. O da çareyi kaçmakta görür. Bu olay Alexander'i oldukça yorar. Muş ovasına doğru geri çekilir.

---

(1). Evliya Çelebi'ye göre (III.224.) Büyük Alexander (İskender) çapukçur adını kullanmıştır. Bu adı Mâkdisi dilinden aldığını söyler. Oysa böyle bir dil bilinmemektedir. Ancak daha çok bu adın Ermenice olması düşünülür. Hübschmann'ın Die altarmenischen Ortsnamen in Indogerman. Forschung. XVI, 447. de çapat kelimesinin yayılma, genişleme ve jur kelimesinin de su anlamına geldiğini yazıyor. Bu da Fırat'ın genişlediği yer demek oluyor. Çapakçur, 80 yerleşim birimli ve Bitlis vilayetine bağlı bölgenin adıdır. 1890 yılında burada yaklaşık 20.000 insan yaşıyordu. (Cuinet, La Turquie d'Asie, II.624; Ritter, Erdkunde, X, 706)

Cuinet'e göre bu bölgede aynı isimli bir de ana kent bulunmaktadır. Oysa, Ritter ve Josef Wünsch, Mitteil. der K.K.Geograph. Gesellsch., Wien, 1883, XXWI.494. Çevlük'ü anakent olarak veriyorlar. Çapakçur ile ilgili Şerefname'de çok az yer var. (Rich, Hartmann, Der Islam, IX, 193; Hammer, Staatsverfassung, II J.St.Martin, Mem.sur l'Arménaia, I.97; James Brant, Journ.of the Gorgr. Soc., London 1841,X.370.; Cihannuma s.439.

(2). Alexander, İsa'dan 323 yıl önce öldü. Öldüğünde 32 yaşındaydı. Oysa bu tarih, gerçekte 892 dir. İstanbul baskısında doğru yazılmıştır.

İşte tam bu sırada Bidlis, kaleden ayrılarak içinde mücevher olan bir kutu ile kalenin anahtarını ve diğer armağanlarla Alexander'a gider. Hediyeleri atının ayakları altına bırakan Bidlis yeri öper. Sonra da hediye kutusunu kendisine sunar. Alexander: "Hey, sen kahrolası adam! Neden bunca askerimi öldürdün?"

Bidlis hemen yanıt verir. "Sayın Bayım, alınması güç bir kale inşa etmemi siz buyurdunuz. Ben de emriniz üzere yaptırdım. Öyle bir kale olmalı ki, Büyük Alexander bile almakta güçlük çeksin."

Alexander, Bidlis'i kalenin valiliğine atar. Bu nedenle kale, Bidlis adını alır. Alexander'in emri ile yapıldığı için Farslıların tarih kitaplarında burası Alexander'ın payıtahtı olarak adlandırılmıştır.

Yunan tarihinde ise, "Büyük Alexander'in kalesi" diye geçer. Her halükârda eski bir kaledir. Bugün bile bazı bölümlerde Yunan mimarisinin özelliklerini görmek olanaklıdır.[1] Allahın emriyle, sırası gelince anlatacağız.

Sayfa 87: Kürdistan vilayetindeki bu kale, sık sık bir kraldan öbürüne geçmiştir. Fakat en uzun süre Karakoyun hanedanından[2] Yusufi Celali, bir de Akkoyunlu Uzun Hasan'ın emrinde kalmıştır.[3] Fakat Bitlis kentini Hiristiyanlardan ilk alan ise, Abbasi hanedanından Sultan Avhadullah'tır.[4] Bu zatın hakimiyeti uzun sürmemiştir. Daha sonra da Bitlis, Azerbaycan[5] şahı Uzun Hasan'ın hakimiyeti altına girmiştir.

---

(1). Evliya Çelebi'nin bu görüşü ilginç. Ama ne yazık ki öbür araştırmalar bu soruyu açığa çıkaramamaktadırlar. Gerek Shiel (JRGS, 1838, VII.73) ve Layard (Discoveries in Nineveh (Ninova) and Babylon, s.35) gerekse Lynch (Armenia II.150) kalede eski Yunanlılardan kalma kalıntıları duymuşlardı. Fakat hiç birisi bunları bulamamıştır. Layard'ın ilk müslümanlık dönemlerine ait kalıntıları görmesine karşın Lynch, bunları da göremediğine oldukça üzüldüğünü vurgulamaktadır. Seyyahların bu eserlerin ya kopyasını ya da içeriklerini tespit etmedikleri üzülmeye değerdir. Buna karşılık kent ve çevresinde Helenistik döneme ait paralar bulunmuştur. Lynch, bu döneme ait gümüş, paraların bulunduğunu, bulunanlardan bir gümüş paranın Suriye kralı VI. Antiochos'a (İ.Ö. 144-141) ait olduğunu yazmaktadır.

(2). Karakoyunlu Yusuf'un Celali adıyla bir ilişkisi yoktur. Bu isimlendirme yanlıştır. Evliya Çelebi, herhalde bu beye bu şekilde isim vermiştir. Oysa bu isim Kara Yusuf'tan bir yüzyıl sonra, I.Sultan Selim zamanında ortaya çıkar.Osmanlıya karşı olan bu ayaklanma, 1517-18 yıllarında Tokat, Sivas, Karahisar dolaylarında meydana gelmiş ve Celali Ayaklanması olarak adlandırılmıştır. (Hammer, GOR.II, 530; Zinkeisen, GOR II.605; Franz Babinger, Der Islam, XI. 14 Anmerk. 3. Seit jener Zeit, besonders Özellikle 16-17. yüzyıllarda Osmanlılara karşı olan halk ayaklanmaları Celali isyanı olarak nitelendirilmektedir.

(3). Akkoyunluların hükümdarı Uzun Hasan'ın da Kara Yusuf gibi uzun süre Kürdistanı yönettiği gerçeklerle bağdaşmıyor. Gerçi Uzun Hasan öbür hükümdarlardan daha fazla yönetimde kalmıştır. Uzun Hasan'ın 6 oğlu ve 9 torunu vardı. Bunlar yönetimde uzun süre kalamadılar. (Hammer, GOR 2, I.807; Gust. Weil, Gesch. der Chalifen, V.306 ve 337; A.Müller, Der Islam im Morgen-u. Abendland, II.265,288,325,338; Zinkeisen, GOR, II 334; Jorga, II.98. Kantemir, sf. 156 ve 162; Cl.Huart, EI.I,237.

(4). Evliya Çelebi burada yanılıyor. Abbasi Hanedanından Avhadullah diye biri tanınmamaktadır. Galiba Eyubi Hanedanıyla karıştırmış olsa gerek. Çünkü adı geçen, Sultan Selahaddin'in yeğeni Malik al Avhad'dır.

(5). Azerbaycan adı "Atropates" = "Ateşten korunan" dan geliyor (Fr. Spiegel, Eran. Altertumskunde II.517. J. Marquart, Eranşahr s..123; Justi. Iran. Namenbuch s . 49) Bir İranlı sa-

1473 yılında Şah Hasan, Tercan ovasında yenilince, Bitlis yine eski yöneticilerinin eline geçti.

Bitlis Hanı Sultan I. Selim'e 1514 yılında bağlılığını sunup işbirliğine girdikten sonra, Bitlis ve yöresi kendisine ve çocuklarına, babadan oğula geçecek biçimde hükümet etmeleri için verildi. Sultanın bu konuda çıkardığı kararnamede Bitlis Hanından "Yüce Han" diye bahsedilmektedir.

Bitlis Kalesinin dış görünüşü ve toprak kullanımı:

Bitlis'in güzel kalesi, Divan dağları[1] ile Avich Dağları arasında kalan geniş ve taşlık alanda, Avich Irmağını sol ve İskender Irmağının sağ kıyısında yüksek ve dik kayalıklara kurulmuştur. Kale, her biri fil gövdesi kadar büyük olan taşlardan yapılmıştır.

Tepeye kadar tırmanmak için 600 adım gerekli. Yolu çıkmak oldukça zor. Kale, uzunluğu doğudan batıya doğru olan bir dikdörtgen gibidir. Doğudaki tarafa yüksek bir kule yapılmış. Buradan vadideki mağaralara kadar inen çok dik bir iniş vardır. Bu nedenledir ki idam edilecek insanlar bu kuleden aşağıya uçuruma itiliyorlardı. Aşağıda insanlar paramparça olurlarmış.

Batıda Han'ın sarayının yanında bir kule daha var. Burada silah ve cephane bulunmaktadır. Kalenin toplam olarak 670 çıkıntısı var. Buralardan atış yapılıyormuş, ama sonradan bozulmuş.

Bütün duvarları dik açılı olan kalenin köşe kulelerinden bakılınca öbür kuleler görünüyor. Her kulede ise gözetleme evleri var. Güney taraftan kente iniliyor. Burada arka arkaya üç demir kapı; bu kapıların arasında ise bölmeler var. Buraya her çeşit silah ve aletler yerleştirilmiş. Kapıda gece gündüz nöbetçiler durmaktadır. Bunlar, erkek veya kadın olsun, kimseyi kaleye sokmamaktadırlar. Kale, dört taraftan da çok yüksek olduğu için, Babil çeşmeleri gibi görünüyor.[2] Her ta-

---

trap (bölge yöneticisine verilen ad), Büyük Alexander'in hizmetine girer. Alexander'in imparatorluğunun bölünmesi sonunda kuzeybatı Medya ya da Küçük Medya denilen bölgede hüküm sürdürür. Arian, Anabasis, III.8,4 ve VI.29; Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt I.182)

Bu hanedan İsa'nın doğumuna kadar sürer.

Farsça Atropatene adı zamanla değişikliğe uğrayarak, Adharbaidcan oluyor. (Justi. Beitrage zur alten Geographie Persiens. I.19; Darmesteter, Etudes Iraniennes II.85; Pauly-Wissowa; Andreas, I.345; Weissbach II.2149 ve Kaerst, II 2150; M.Streck, E I.I.141)

Ülkenin sınırları birkaç kez değişikliğe uğramıştır. Atropatene ülkesi en geniş sınırlara İ.Ö. 200 yıllarında Artabazanes'in hükümdarlığı zamanında ulaşmıştır. Buna göre, Pontus bölgesi ile Phasis bölgeleri ve Kolchis'e kadarki bölgeler zaptedilmişti. Başkent Ganzaka, bugünkü Tahti Süleyman kentinin yakınındaydı. (H.C. Rawlinson, Journ. of the Roy. Geogr. Soc. London, X.79; Ritter, Erdkunde IX.1040; Hoffmann, Syrische Akten, sf.250; H.Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens, s .7; J.Marquart, Eranşahr, 108)

Ortaçağdan bu yana Azerbaycan denince akla kuzeybatı İran gelir. Batıda Türkiye kuzeyde Rusya ile sınırlanır. Birinci Dünya Savaşından sonra Kafkasyada Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu Türk devleti Sovyetler Birliğine bağlıdır.

(1). Seyyahlar ve coğrafyacılar, ne Divan Dağından, Avich Dağından ne de Avich Irmağı ve İskender Irmağından bahsetmektedirler. Linch'in çizdiği haritada (Armenia II.147) Avich Irmağı, Bitlis Suyuna doğuda ve Bitlis'in aşağısında karışan ırmak olarak vermektedir.

raftan gayet dik olduğu için, ayrıça hendekler açmaya gerek kalmamış.

Sayfa 88: Kale, dik ve yüksek bakımlı duvarlarla çevrili. Çevresi 2900 adım (yaklaşık 2175 m.) dır. Fakat saray tarafını ayakla ölçmek mümkün olmadı. Çünkü o tarafta harem var. Allah bilir ya, herhalde o tarafta da 1000 adım (800 m.) vardır. Buna göre çevresi 4000 adımı (3000 m.) buluyor.

Kale duvarlarının yüksekliği 6 m. kadar. Genişliği ise, 7,5 m. dir. Kalede 300 ev var. Bu evlerin yarısını Han'ın sarayı içine alıyor. Güzel odalar ve salonları var. Her defasında yeni Han ile beraber saray onarılıyor, güzelleştiriliyor. Bunların içinde en çok Abdal Han, çok büyük paralar harcayarak heybetli Kidafâ sarayını yaptırmış.

Kalenin bütün pencere ve çıkmaları kule yüksekliğinde oldukları için, Bitlis kentinden Dehdivan Dağı'nı görmek olanak dahilindedir. Kayalıkların iç kısımları da tamamen mağaralardan oluşmuştur. Bu mağaralara tahıl ve ordunun gerekli malzemeleri depo edilir. Mağaraların içinden de su boruları geçmektedir. Bu şekilde nehire inmek olanaklıdır.

Kalede bir cami, bir medrese ve tahıl toplama merkezinden başka, halka açık bina yoktur.

(2). Efsaneye göre, Babilde içinde aslan yaşayan bir çukura peygamber Daniel atılıyor. Masudi zamanında (956 yılında ölmüştür) müslümanların anlattıklarına göre, bu çukur zincirle su çıkarılan bir çeşme oluyor. Bu çeşmenin o zamanlar Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından ziyaret edildiği yazılıyor. (Masudi, Muruğ, II.115)

Bitlis'in Bölgeleri ve Sürekli Yöneticileri

Bitlis Beyliği, Van vilayetine bağlı olmakla beraber, sahip ve babadan oğula geçen ayrıcalıklı yetkilerle yönetiliyor. Beylik sınırları içindeki her türlü üretim mahsulleri, Sultan tarafından Han'a bırakılmıştı. Hergün Han'ın yönetimindeki bu bölgeden kendisine bir kile gümüş para kalıyordu. Bölge Van Valiliğine bağlı olan bey emrindeki 2000 askerle bölgeyi yönetim ve denetim altında tutuyor. Eğer Bitlis Beyinin sefere katılması istenir ya da Van kalesinin onarımında yardıma çağrılırsa, o takdirde Han, Van Paşası ile birlikte görünüyordu.

Kente gelen kervanların pazar vergileri Han'a aittir. Ayrıca kentte yaşayan Jakobitlerin kişi başına verdikleri vergiler ile müslüman olmayan Arapların verdikleri vergiler Van garnizonunda hesaplanıyor, yeni yılda Van'dan gelen bir ağa vergiyi topluyor, sonra da askerlerin ücretlerini veriyordu. Fakat Muş ovasının tüm gelirleri, Erivan Fatihi Sultan Murad Han tarafından ömür boyu Han'a bırakılmıştır.[1]

Toplanan ana vergilerden Han, kale komutanlarının ve 200 kişilik garnizonun aylıklarını veriyor. Kalenin anahtarlarını Han gece gündüz yanında bulundurmaktadır.

Bitlis Beyliği oldukça geniş bölgeleri içermekte ve ileri ölçülerde bağımsız bir yönetime sahiptir.

---

(1). Farsların Revan dedikleri Erivan kenti, eskiden Erovantavan adı ile anılıyordu. Anlamı: "Erovant'ın yenildiği yer" anlamına gelmektedir. Ermeni kralı II. Erovant, İsa'dan sonra birinci yüzyılın sonlarında, Erivan kentinin olduğu yerde Pers ordularına yenilmiştir. (St. Martin, Mém. sur l'Arménie I. 116)

Evliya Çelebi'ye göre Erivan 15. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Yaklaşık 100 yıl sonra Şah İsmail tarafından alınmıştır. 1554 yılında ise, Osmanlılar kenti Perslerden alıyorlar. Fakat 1604 yılında tekrar I. Şah Abbas zamanında İranlıların eline geçiyor. (Kantemir, s. 316; Hammer, GOR., II. 234; Hartmann, EI. II. 31)

IV. Murad 1635 yılında tekrar geri alıyor. (H. Binder, Au Kurdistan s. 25)

Bitlis Beyliğinin Sınırları

Doğuda hem Bitlis'e hem de Tatvan'a[1] ait bölgeler. Ayrıca daha doğuda Hakkari'ye bağlı Vastân[2] kalesine ait bölgeler de beyliğin sınırları içindedir.

Güney'de Bitlis, Şirvân'a ait bölgelerle[3] Kıble yönündeki Hizan[4] bölgesini ve yine Kıble yönüne düşen Zerraki[5] bölgesini içerir. Batıda hudut üç günlük yürüyüşle ancak varılabilen Hazu'ya ulaşmaktadır.

Hazu Diyarbekir'e bağlıdır.[6] Kuzeyde, beyliğin sınırları üç posta istasyonu uzaklıktaki Terçil'e[7] varmaktadır. Yine kuzeyde olmak üzere dört günlük

---

(1). Tahvân, İranca bir kelimedir. Bugünkü Tatvan, daha doğru olarak Tadvan şeklinde yazılır. Kiepert Batlamyos haritasında Daududva adı ile gösterilen kentin Tatvan olduğunu söylüyor. Bu adın, Dehdivan Dağı adının etimolojik değişikliği sonucu olduğu sanılıyor. Bugün tüm önemini yitirmiş küçük bir köy olan Tatvan, Bitlis'in 20 km kadar kuzeydoğusunda Van Gölü kenarındadır.

(2). Vastân veya Vosdân da denilir. 80 km. kadar Bitlis'in doğusuna düşmektedir. Van Gölü'nün güney taraflarına düşen kaleye Van'dan bir günlük uzaktadır.

II. Yüzyılda Vasburagan'lı Ardzruni krallarının başkenti idi. (Abulfida, ed. Guyard II. II. 148; Cihannuma sf. 417; Ritter, IX. 998, 1000; C.F. Lehmann, Z., A., IX 83; Layard, Discoveries, s.. 412; Lynch, Armenia II. 123; St. Martin, Mém. sur l'Arménie, I. 141; Le Strange, The Lands of the East. Caliphate, s . 184; Cuinet, II. 624; Vosdan adının tarihi ve etimolojik gelişmesi üzerine ise, H. Hübschmann, in Indogerman. Forsch. XVI. 460; Ed. Dulaurier, Chronique de Mattieu d'Edesse s. 392)

(3). Şirvân, 28 km. Bitlis'in güneyine düşmektedir. Bugün ise Siirt'e bağlı bir kazadır. Ana yerleşim yeri Kufra'dır. (Ritter, X,96 ve 103; Josef Wünsch, Die Landschaften Şirwân usw.; Cuinet II. 608; Şerefname

(4). Cuinet'e göre Hizan, 35 km Bitlis'in güneydoğusuna düşmektedir. 40 km Siirt'in kuzey doğusuna düşmektedir (Cuinet, La Turquie d'Asie, II.566)

(5). Zerraki, Bitlis'in bir günlük güneybatısına düşer. Siirt'in de 4 saat kuzeyine düşer. Zerra gı, ayrıca o bölgede oturan Kürt aşiretinin adıdır. (Şerefname; Tavernier, I. 303; Rich, Narrative I, 375; Ritter, Erdkunde, IX.1006)

(6). Diyarbekir, 165 km kadar Bitlis'in güneybatısına düşmektedir. Bu isim III. Asumasirbâl'da, 107.109 "Amedi" olarak anılırdı. Klasikler tarafından "Amida" veya Türkçede "Kara Amid" olarak verilmektedir. Bu isim, kentin çepeçevre kara taşlardan bir duvarla örülmesinden ileri gelmektedir. Dicle Nehri kıyısındaki bu kent, öteden beri bölgenin merkezi olarak önemli bir yere sahiptir. "Diyarbekir", Bekirlerin diyarı anlamındadır. İslamlığın ilk yıllarında kuzeydeki "Bekir" adlı bir Arap aşiretin buraya yerleştiği ve bu adın buradan kaynaklandığı sanılıyor. (Marcellinus, XVIII.9. 1, 2; M.Streck, Armenien, Kurdistan und Westpersien, s.17; Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, I. 405. St. Martin, Mém. I. 165; Sebêos, s. 61.; Abulfida, II. 62; Balâdhori, 176.; Qazwini, II.330.; Şerefname, I. 141.; Cihannuma, 436.; Evliya Çelebi, IV.34; Niebuhr, II.400.; Hammer, GOR.II.437.; Ritter, XI.20.; Edm. Naumann, 295.; Hugo Grothe, Meine Vorderasienexpedition, II.260; Handel-Mazzetti, Deutsche Rundschau für Geographie, XXXIII.410; G.Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, 108.; Tavernier, I.301.; de Hell, II.466.; Cuinet, II.407.; Huart, EI, I.1024.; Pauly-Wissowa, I.1833.

(7). Terçil, Diyarbekir'in kuzeydoğusunda ve Bitlis'in de 120 km kadar batısına düşmektedir. Buradan Dicle Irmağına akan kollardan biri doğmaktadır. (Şerefname, I. 472; Cihannuma, 439; Evliya Çelebi IV.42.; Hammer, Des osman. Reichs Staatsverfassung, II.264.; Hammer, Jahrbuch der Lit., Wien 1821, XIII. 251; St. Martin, Mém. I.165.)

uzaklıktaki toprakları, Çapakçur Beyi ile bölüşüyordu. Muş ovasının[1] öbür yanında kuzey yıldızı istikametindeki ve Erzerum'un[2] toprakları içindeki Nâmrevan[3] Beyine ait bölgeler ile daha kuzeyde, Melâzkerd[4] Beyine ait bölgelerden 3 günlük uzaklıktaki topraklar ki bunlar da Erzurum'a aitti, Bitlis Beyliğinin top raklarıydı.

Kuzeydoğuda Beyliğin toprakları Ahlat Beyinin topraklarına dayanıyordu. Ah-

(1). Muş Ovası adını Muş kentinden almaktadır. 30 km genişliği ve 80 km uzunluğu olan bu çok verimli ova, Bitlis Beyliğine bağlıydı. Ova, 65 km kadar Bitlis'in kuzey batısına düşmektedir. (Cihannuma, sf. 416; St. Martin, Mém. I. 102; Cuinet, II. 577; Ritter, X)

(2). Erzerum (Erzurum), Ermeni Karin adından gelmektedir. İsa'dan sonra 415 yılında yeniden kurulduğu sanılmaktadır. O zamanlar hükmeden Bizans Kralı Theodosius II. zamanında kentin adı Theodosiopolis oluyor. 1049 yılında itibaren de adı Erzen-ar-Rum olarak değiştiriliyor. Bu isim sonraları Erzerum olarak değişikliğe uğruyor. 11. yüzyılın ikinci yarısında Erzurum, Selçukluların eline geçiyor. 1192-1230 yılları arasında ikinci dereceden Selçuklulara bağlı bir yönetim, Bundan sonraki 13. ve 14. yüzyıllarda Erzurum'un tarihi az çok açıklığa kavuşturulmuştur. 15. yüzyılda Erzurum, Akkoyunluların eline düşer. Uzun Hasan'ın 1473 yılında Tercan yakınlarında, Osmanlı sultanı II. Mehmed'e yenilmesinden sonra da savaş ganimeti olarak Osmanlıların eline geçer. Osmanlı başkentine uzaklığı nedeniyle burası önemli bir valilik merkezi haline getirilmiştir. 1627 yılında Abaza Paşa burada Osmanlı sultanı IV. Murad'a karşı isyan etmiştir. (Zinkeisen, GOR., IV. 15; Kantemir, sf367; Evliya Çelebi, V.235; Yaqut, I.206; İbni Batuta, II.294; Cihannuma, 422; Arakel bei Brosset, I.535; Marco Polo, s.68; Tavernier, I.19; v.Sax,57.; M.Wagner, Reise nach Persien, I.204.; G.Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, s. 117.; Ritter, Erdkunde X; R. Hartmann, EI., II.32)

(3). Cihanname (Cihannuma) ye göre (sf.425) Nâmrevan veya Mâmrevan denen kale Hınıs'ın kuzeyinde bir kaledir. Bitlis'in 115 km. kadar kuzeybatısına düşmektedir. (Şerefname, I.192; Hammer, Jahrb. der Lit., Wien 1821, XIV,33; Aini Ali Müeddinzade bei Tischendorf, Das Lehunswesen, s.57

Bu ad, Erivân gibi Farscayı andırıyor. Hübschmann, Indogerm. Forsch. 1904, XVI.361. sayfasında Nâmrevan veya Mâmrevan'ın bugünkü Oltu Çayı kenarındaki kasaba Narman olduğunu yazmaktadır.

(4). Tarihi bir yer olan Melâzkerd, Van Gölü'nün kuzeyine düşer. Bitlis'in de 93 km kuzeyindedir.

Bu ismin Kalde kralı Menuas tarafından verildiği sanılmaktadır. (Belck und Lehmann, Zeitschr. f. Ethnologie, Berlin 1892, XXIV. 477. ve 1898, XXX. 576.; Lehmann, Wiener Zeitschr. f. die Kunde des Morgenlandes, Wien 1900, XIV.33)

Ermeniler zamanında Manavazkert daha da kısaltılarak Manezkert şekline girmişti. (Hübschmann, Indogerm. Forsch. XVI. 330, 449) Ermenicedeki bu kısaltılmış şekli Araplar Manazgird şekline dönüştürdüler. Daha sonralara da Melâzkerd olarak son modern durumunu aldı. (Abulfida II.147; Yaqut, IV.648.) Melâzkerd, Ermenilerin en eski kentlerinden biri olarak görülmelidir. Bu kent 1071 yılında Bizans kralı Romanos IV. Diogenes ile Selçuklu Sultanı Alparslan arasında yapılan meydan savaşına sahne olmuştur. Bu savaştan sonra Türkler küçük Asya'ya egemen olmaya başlıyorlar. (H. Gelzer in Gesch. d.Byzantin. Litteratur von Karl Krumbacher, München 1897, s. 1010-1011; George Finlay, History of Greece, III. 33-36; Edward Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, IV.239; Gust. Weil, Gesch. der Chalifen, III.114 Hammer, GOR, 2 I.39; Al Muqaddasi, s. 376; Arisdagués de Lasdiverd, Hist. d'Armenie, trad. par Prud'homme, Revue de l'Orient XVII.27; Cihannuma; Hammer, Jahrb.d.Lit. Wien 1821.XIV.33; St. Martin, Mém., I.105; Ritter, IX.989-994; Justi, Namenbuch . 189; Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, s. 115; Cuinet, II.589

lat, Van'ın yönetimindeydi.[1]

Ahlat bölgesi Van Gölü'nün sahilleriydi.[2]

Han'ın emrinde 70 aşiret vardı. Aşiret reisleri içinde ileri geleni Mudki Beyi Ali Bey'di. Ali Bey, 700'ün üzerinde tüfekle ateş eden askere sahipti.

Eğer Han arzu ederse, bu aşiretlerden 70.000 asker toplayabiliyordu. Yalnız Bitlis kentinde Rûzigilerin 40.000 erkeği vardı. Fakat bunlar öbür Kürtler gibi cesur ve yürekli değillerdi. Bunlar ellerine ve sakallarına kına yakıyor, gözlerini de kühül ile boyuyorlardı. Bu insanlar temiz ve dindardı. Dinsel konularda ve filozofide oldukça derin bilgilere sahiptiler.

Han'ın tespitine göre, Bitlis Beyliği içerisinde 43.000 Müslüman olmayan Yokobit vardı. Bunlardan alınan kelle vergisinin yarısı Van'daki askeri birliklere yarısı da Han'a kalıyordu.[3]

---

(1). Van, 95 km Bitlis'in doğusuna düşmektedir. Tarihte ilk kez Tuspa adı ile ortaya çıkan kentte, İ.Ö. 9. Yüzyılın ortalarında bir krallık kurulmuştur. Bu krallardan Ispuiniş ve Menua zamanında krallığın hudutları Urmiye Gölüne kadar genişlemişti. Bu Kalde halkının kralları ülkelerini Biaina diye adlandırıyorlardı. Bu isim Ptolemaios' V.de 12,21. de Boudva olarak geçmektedir. (Hommel, Gesch. des alten Morgenlandes, S . 133; Lehmann, Zeitschrift f. Ethnologie 1892, XXIV.130)

Bundan sonraki tarihlerde ülkenin hükümdarları Asurlularla mücadeleye girişiyorlar. III.Tiglatpileser, Van kalesini İ.Ö. 735 yılında kuşattığı halde alamamıştır. (Hommel, Gesch. Babyloniens und Assyriens s. 657.; Lehmann, WZKM, 1900, XIV. 12.: Praşek, Gesch, der Meder und Perser, I.74 ve 83.; Hommel, Gesch. des alten Morgenlandes, s . 110,133,139) Van'ın Arsakiler zamanındaki tarihi açıklığa kavuşturulmamıştır. Ptolemaios V.de 13,19. ve VIII.12,19 da kentin adı hem de Oworia olarak geçmektedir. (Streck Z.A. 1899, XIV, 113.)

Ardzruni Ermeni krallığı zamanında Van kendisine ait topraklarla Bizans İmparatorluğuna bağlandı. Kısa bir süre sonra ise, Selçukluların eline geçti. (St. Martin, Mém. I.137; Layard, Discoveries, s. 389)

1533 yılında Osmanlılar Van'ı kendi topraklarına kattılar. O tarihten bu yana kısa süreler (1636-1638)hariç Osmanlılarda kaldı. (Cihannuma, s .411; Kantemir, sf.294 ve 374; Hammer GOR, I.270; III.145 ve 285; Zinkeisen, GOR, IV.155) Van, Van Paşalığının merkezidir. Bu paşalığa Bitlis de dahildi.

(Cuinet, II.632; Faustus von Byzanz, Gesch. Armeniens, s. VII.; Moses von Chorene, I.16 ve II.8; Jean Catholicos, s. 23; Abulfida, II.143; Şerefname, I.500; Tavernier, I.306.; James Brant, Journ. of. the Roy.Georgr. Soc. London 1841,X.391 Jaubert, s. 101; de Hell, I.507; Ritter, IX.787 ve 980 X.297; Fr. Spiegel, Eran. Altertumskunde, I.135; Jos. Wünsch, Österr. Monatsschr. für den Orient, Wien 1889, XV.73.; Müller Simonis, s. 177.; Lehmann Haupt, Armeien einst und jetzt, I.323)

(2). Van Gölü büyük Ermeni gölü sayılırdı. Zamanla değişik adlar da almıştır. Denizden 1650 m. yükseklikte olan göl, 6300 km^2dir. Çevresinde büyük medeniyetler ve kültürler kurulmuştur. Roma kentinin henüz kurulmadığı dönemlerde, Van Gölü'nün çevresinde kentler ve yollar yapılmıştı. (Ritter; St. Martin; Fr. Spiegel; G.Le Strange; Müller Simonis; Cuinet)

(3). Kelle vergisi, müslüman olmayan insan başına verilen vergi, Türkçe metinde cizye olarak geçmektedir.

İslam, sınırlarını genişlettiği dönemde önce Persleri sonra da Bizanslıları eğemenliği altına aldı. Bu suretle ilk kez İran ve Bizanslılar kelle vergisi vermek zorunda kaldılar. İslamdan önceki dönemlerde, her yerleşim birimi için haraç tespit ediliyor ve orada oturan insan sayısına bölünüyordu. Böylece herkes eşit miktarda haraç veriyordu. Bu çok ilkel ve haksız vergi uygulamasını Araplar aynen aldılar. Buna cizye adı verdiler. Cizye, yalnız kafa

Beylik, 13 orta ve 214 küçük feodal toprağa bölünmüştü. Ayrıca beylik içindeki birliklerin denetimi ve kontrolü yine beyliğe bağlı albay, binbaşı ve yüzbaşı rütbelerindeki insanlarla yürütülüyordu. Kanuna uygun olarak toplanan 3000 asker, Han'ın bayrağı altında Van'daki Paşanın ordusuna katılırlardı.[1]

Bitlis, hukuk işlerinin görüldüğü 150 akçelik önem derecesinde bir bölgeydi. Hukuk işlerinin yürütüldüğü bölgeler ise daha küçük olan 17 nahiyeye bölünmüştü. Bunlardan en önemlisi Mutki, Şurp[2], Kivâr[3], Zerdehan[4] ve Kavâş idiler.[5]

Bitlis kadısının yıllık geliri 8 kese[6] idi. Özellikle Han ile ilişkileri nedeniyle bu miktarı artırıp azaltabilirdi. Bitlis'te Şafii mezhebinden bir müftü vardı.[7]

---

vergisi ya da kelle vergisi oluyordu. Haraç ise, ürünlerden alınan vergi oluyordu. Sonraları Osmanlılar, bu iki terimi aynı anlamda kullandılar. Ama önceleri müslüman olmayan ahaliden toplanan vergiye haraç adı verilirdi. Evliya Çelebi zamanında Nasihatnamede şunlar öngörülüyordu. (ZDMG., XVIII.727) "Her gâvurdan kişi başına 285 akçe haraç alınır."

(Moltke, Briefe, s . 374; M.d'Ohsson, Tableau III.9 ve 366) Kelle vergisi zamana ve ülkeden ülkeye değişik oluyordu. Yukarıda bahsedilen Nasihatnameye göre Bitlis'teki 43.000 Jakobit'in ödemek zorunda olduğu kelle vergisi yıllık 408.000 altın tutuyordu.

(El-Mâwerdi, El-Ahkam es Sultaniya, II.I,109; Hammer, GOR, III.47; Zinkeisen, GOR,III.765; Behrnauer, ZDMG.,XV,272; Ch. Morawitz Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen, s.2; Caetani, II.927; Martin Hartmann, Der İslam, s. 127; C.H.Becker, EI,I.1097) V.Kremer, Culturgesch.des Orients, I.59; Kuran, 9,29;18,23,74 A.Heidborn, Les Finances Ottomanes s..5)

(1). Osmanlıların tımarlı süvarilerine, zırhlı anlamına gelen cebeli deniyordu. (H.L.Fleischer, ZDGM., XVI.271 Hammer, Staatsverf.I.338; Tischendorf, Das Lehnswesen, s..118; Aini Ali Müeddinzade bei Tischendorf, s.62; Morawitz, Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen, s.2)

(2). Ermeni dilinde Şurp, kutsal anlamına gelmektedir. Bitlis'in 35 km kadar doğusuna düşen ve Van Gölü'nün kıyısında kurulan güzel manzaralı bir köydür.

(Ritter, Erdkunde, IX.1001.; J.Brant, Journ. of the Roy. Geogr. Soc. London, X.385; Lynch, Armenia, II.141)

(3). Kivâr veya Kuvâr bilinmemektedir. Şiraz yakınlarında Kuvâr adında bir yerleşim yeri daha var. Bu isim belki de Kürtçedir. incelenmesi gerekiyor.

(4). Zerdehan'a hiçbir yerde rastlanmadı. Olsa olsa Kivâr gibi Kürtçe bir addır.

(5). Kavâş, Bitlis'in 60 km güneydoğusuna düşmektedir. Van Gölünün güneyinde zengin bir vadidedir. Burası Vostan'ın batısına düşer. Burada Türklerin 1535 yılında büyük vezir İbrahim Paşa kumandasındaki ordusu, İran Şahı Tahmasp'a karşı ağır bir yenilgiye uğrar.

(Şerefname, I,II.121 Ritter, Erdkunde, IX.999 ve 1000.)

(6). 8 kese, 16.000 tane altın demektir. Bu paraya bakılırsa Bitlis kadısının yıllık gelirinin çok yüksek olduğu görülüyor. Bu paranın yüksek tutulması olanak dahilindedir. Osmanlılar 1392 yılında para bastılar. Büyük bir olasılıkla, 1250 yılında Fransızların bastırdıkları gümüş paranın adı olan Gros Tournois adını değiştirerek "kuruş" şeklinde aldılar.

Kuruş, ilk kez 1687 yılında piyasaya sürüldü. (Morawitz, Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen s . 2; Belin, Journ. Asiatique, s..6, III.478 E.von Zambaur, Numismat, Zeitschr., Wien, 1908)

(7). Müftü, İslam ülkelerinde hukuk işlerine bilirkişilik eden, islami hukukun teorik sorunlarını açıklayan kişidir. Hukuksal karar vermek kadıya aitti. Müftü ve kadının fonksiyonları kesin olarak ayrılmıştı.

(Hammer, Staatsverf. II.372; Kantemir, s.44)

Bundan başka bir Nakib-ul-eşraf[1], bir kale kumandanı, yol parası ve bir de gümrük vergisi toplayıcılarının başında en büyük derecede bir gümrük şefi var. Bütün bu memurlar Han tarafından atanıyorlardı.

Fakat yeniçeri[2] komutanları ile temel vergiyi toplayan ağa, Sultan tarafından atanıyordu.

Bunların dışında Bitlis'te bir asayiş şefi, boya memuru ve bir de ambar memuru vardı.

(1). Nakib-ul-eşraf Osmanlı döneminin öncesinde vardı. Bir bölgede ki eşrafın (soyluların, yazara göre, Muhammed'in soyundan gelenler) başında bulunuyordu. Sonraları bu uygulamayı sürdüren Osmanlı Devletinin Nakib-ul-eşraf'ı İstanbul'da; vekilleri de taşrada çeşitli merkezlerde bulunurlardı.

(Hammer, Staatsverfass. I.429; Marcel Devic, Dict.étymolog., s .93; M.d'Ohsson, Tableau, I.256)

(2). Yeniçeri, yeni asker demektir. Osmanlı ordusunun en ünlü organıdır. Yeniçeriler yardımıyla, Osmanlılar Avrupaya korkunç anlar yaşatmışlardır. Bu ordunun kuruluş tarihi üzerinde tartışma vardır. Bazılarına göre Yeniçeri ordusu 1330 yılında Orhan Bey tarafından kuruldu. Bazıları da Yeniçerilerin 1362 yılında Murat Bey tarafından kurulduğunu söylemektedirler.

(Hammer, Staatsverfass.II.192; d'Ohsson, Tableau III.391; Th.Menzel, Das Korps der Janitscharen s .47.)

Yeniçeri ordusu, 16. Yüzyıla kadar yalnız Hıristiyan çocuklarının devşirilmesinden oluşuyordu. Sonraları Müslümanların çocukları da orduya alınmaya başlandı. Yeniçeri ocağına padişah II. Mahmud zamanında 1826 yılında son verildi.

(Th.Menzel; Carl von Sax, Gesch.des Machtverfalls der Türkei, 213; G.Rosen, Gesch.der Türkei, s .11; C.de Perceval, Précis historique de la destruction du corps des Janissaires; Busbeck, Vier Sendschreiben s.20

Bitlis'in birinci dereceden camileri

Bitlis'te 110 adet ibadet yeri var. En çok bahsedilmesi gereken ve en çok ziyaretçisi olan Sultan Şerefeddin Camiidir. Kalenin arkasından akan İskender suyunun kıyısında köprünün önünde kurulan bu cami, sanatçılar tarafından zevkle süslenmiş ve çok sevilen bir camidir.

Sayfa:90 Caminin çok güzel bir minaresi var. Bu minarenin güzelliği yalnız Bitlis'te değil bütün Kürdistan'da dillere destandı. Orada bunun gibi güzel bir minare yoktu.

Bitlis'in yukarıdaki kale kısmı için de Büyük İskender'in kenti güya kurmaya görevlendirdiği Bidlis tarafından yapılan ve manastır olarak kullanıldığı sanılan Bitlis Camii vardı. Bu manastır eski yapılı olup sonradan bir minare ilave edilmiş ve ön avlusu yoktur. Sultan Avhadullah camiye çevrilmesini sağlamış.

Kentin aşağı tarafında Semer Pazarı Cami'i var. Bunun da bir minaresi var, ama Bitlis Cami'i gibi ön avlusu da yoktur. Buraya gidenlerin sayısı da oldukça çoktur.

Boyacılar Cami'i de büyük bir camidir. Burada Kuran'ın tefsiri okunmaktadır.

Çevkan meydanında yeni yapılan Şeref Han Camisi de Bitlis'in güzel camilerindendir.

Bu bahsettiğim camiler, Bitlis'in ünlü ve sevilen camileridir. Camiler, İran halıları ve İsfahan keçeleriyle döşenmiş olmalarına rağmen, bir köşede büyük bir sobanın olması acayip kaçıyordu. Yardım kuruluşları adına ısıtılıyordu. Kapılar ve pencereler de keçelerle kapatılmış olduğundan camiler bir hamam gibi sıcak oluyorlardı.

Bu camilerde cemaat bilimsel sorunlarla derinlemesine uğraşıyor ve bildiklerini bir sonuca bağlıyorlardı.

Abdest için gerekli su, bu sobanın üzerinde ısıtılıyordu. Şafii mezhebine göre satranç oynamak caiz olduğundan, çoğu insanlar bilimsel sorunlara ara verip caminin bir köşesinde satranç oynuyarlardı.[1] Fakat satranç oynamak yüzlerce acıya neden oluyordu. Oyun üzerindeki tartışmalar kavgaya dönüşüyor, baş ağrıtıyordu. Bir keresinde kavga eden iki kişi birbirini öldürmüşler bile. Bundan ötürüdür ki satranç oynamak yasaklanmış. Şu sıralar yine oynuyorlar. Kürtlerin din adamları bile hançerle dolaşıyorlar.

---

(1). Satranç oyunu Hindistan'dan gelmektedir. Eski Hint dili araştırmacılarına göre, bu oyun Hıristiyanlığın ilk yıllarında doğmuştur. Hindistan'da en eski ve bilinen şekli ile oyun dört kişi tarafından oynanıyordu. (Ant. van der Linde, Gesch.und Lit.des Schachspiels, I.Beilage,s .3-4) Sonradan iki kişi ile oynanan şekli ile satranç tüm dünyaya yayıldı. Şahname'ye göre İran'da kral Nuşirvân (521-579) zamanında ülkeye sokulmuştur. (Firdosi, Şahname, ed.Jules Mohl, VI.364) Şahnamede söylenen bu bilgi hiçbir zaman tarihi bir kaynak olarak alınmamalıdır. Satranç, Perslerden sonra Araplara geçmiştir. Emevi Halifesi I.Yezid (680-683) zamanında saraya girdiği bilinmektedir. (A.v.Kremer, Culturgesch. des Orients, I.142)

İkinci dereceden camiler ve mescitler [1]

Kureyş Camisi, Alemdar Camisi, Memi Dede Camisi (Muhammed kelimesinin Kürtçe kısaltılmışı, Memi oluyor), Şeyh-ul-Arap Camisi, Şeyh İbrahim camisi, Burûd Çeşmesi Camisi, Efsaloğlu Camisi gibi. Bunların tümü Huzûl Suyu kenarında kurulmuşlardı.

Bunlardan başka Şeyh Hasan Camisi, Ömer Kedhuda Camisi, Hüsrev Paşa Camisi[2], Mağara Camisi, Zeydan Camisi, Molla Kasım Camisi gibi camiler de oldukça büyük camilerdi. Ayrıca bunlarda hamam ve sobayla ısıtılan sıcak su bulunuyordu.

Bitlis'in din okulları, medreseleri de[3] şunlardır. Sultan Şeref, Gedik Meydan, Wersenki Hacı Bey ve Kâtibiye Medresesi idiler.

İster birinci dereceden ister ikinci dereceden olsun her caminin başına bir bilgin kişi ile bir veya iki kişi olmak üzere, halkla konuşan ücretsiz kişiler tayin ediliyor.

Sayfa 91: Bitlis halkı yaradılıştan keskin akıllı olup bu yüksek din okullarında en yüksek derecede sanat ve Kuran öğrenmeye önem veriyorlardı. Peygamberin sözlerini ve kutsal Kuran'ın tefsirini buralarda öğreniyorlardı.

Bitlis'in okulları: Şeref Han Mektebi, Hüsrev Paşa, Çarşı Beşâret Ağa Mektepleri en iyileri, düzenlileri ve disiplinli olanlarıydı. Bitlis'teki okulların toplam sayısı 70 adettir.

Bitliste 70 adet fıskiye ve 41 adet de halka açık çeşme var. Bu çeşmelerin içinde en ünlüleri Hüsrev Paşa, Semev Pazarı Çeşmesi ve Bedestân çeşmeleriydi.

Ayrıca 20 kadar Nakşibendi, Gülşeni ve Bektaşi tekkesi vardır.

Bitlis kentinin mahalleleri de: Hüsrev Paşa, Şam, Zindan, Çurum, Çinedâr, Kızıl, Mescid, Şeyh Hasan, Çeyrek, Keçür, Gök Meydanı, Kûmûz, Nakleban, Avrul Meydanı, Kara Dere, Avih, Değirmen, Han Bey Mahallesi'ydiler. Bunlardan başka yaklaşık olarak 11 Yakobit ve Arap mahalleleri var. Kentte, Avrupalı, Yunanlı ve Yahudi yoktur. Ancak Yakobitler saygın ticaret adamlarıdır.[4]

---

(1). Mescid. Arapça ibadet yeri demektir. 11. Yüzyıldan itibaren her küçük ibadet yerini müslümanlar mescid diye adlandırdılar. Bu tarihten itibaren büyük ibadet yerleri cami, küçükleri mescid oldular. (Hermann Thiersch, Pharos, s. 229) Osmanlılar devrinde hutbe mescidde değil, yalnız camide okunuyordu.
(Hammer, II.394 ve 397; M.d'Ohsson, Tableau, I.282)

(2). Hüsrev Paşa 1577 yılında Van valiliği yaptı. Bu sırada Bitlis'te bir çok eski binayı güzelleştirdi. Bitlis'te memerden bir hamam, ayrıca iki han, 100 dükkân ve iki tabakhane ve bunlardan başka, râhova düzlüğünde iki kervansaray yaptırır.

Hüsrev Paşa, 1578 de başlayan ve 1579'a kadar süren Osmanlı İran savaşlarının baş sorumlusudur.

(Hammer, GOR2,II.477; Zinkeisen, GOR, III.570)

(3). İlk medrese 993 yılında Bağdat'da kuruldu. Bu konuda bak Alfr.von Kremer, Culturgesch.des Orients II.479 ve Kantemir, s.44; Hammer, Constantinopolis und Bosporus, I.511

(4). Evliya Çelebi'nin saygınlığından bahsettiği bu ticaret adamları Ermenilerdir. Çünkü Ermenilerden bazıları Monofisit olup Kalkedon (Kadıköy Konsülü'nün) inanışını reddettiler. Evliya Çelebi'nin Yokobit demesi, Oriyentte halkların dogmalara göre adlandırılmasından ileri

Bitlis'te, Han, Beşâret Ağa, Lala Mustafa Ağa, Kara Mehmed Ağa, Alay Bey, Haydar Kedhüda, Çâger Ağa, Arap Halil Ağa sarayları var.

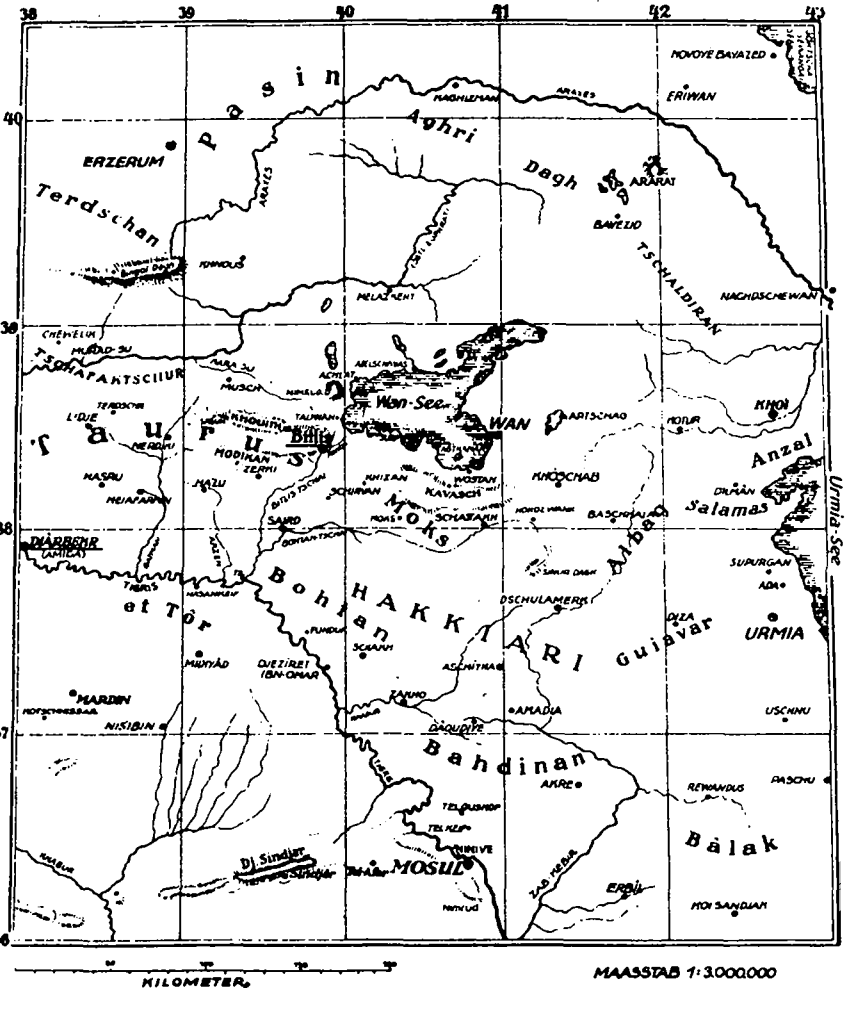
Bu sarayların yanında kentte Mutâflar Hanı,[1] Paşa Hanı, Hatuniye Hanı, Hüsrev Paşa Hanı, Şeref Han Hanı ve köprünün önündeki Büyük Han gibi hanlar vardı.

---

geliyor.

(M.Streck, EI.I454; J.Laurent, Bycance et les Turcs Seldjoucides, 71-74)

(1). Han kelimesi Farsçadır. Hane (ev) kelimesinden gelmedir.

38
39
40
41
42
43
40
39
38
36
Becken
Aghri
Dagh
Terdschan
ERZERUM
ARARAT
ERIWAN
NOVOYE BAYAZED
BAYEZID
TSCHALDIRAN
NACHDSCHEWAN
ARAXES
MELAZKERT
CHEPEVLIK
MURAD-SU
TSCHAPAKTSCHUR
ARA SU
MUSCH
ADILJAN
ARISCHMAN
Wan-See
WAN
ARTSCHAG
KHOI
Anzal
Salamas
Urmia-See
TAURUS
BITLIS
MODIKAN ZERKI
NASRU
MAZU
KHIZAN
KAVASCH
KHOSCHAB
SCHARAFKH
BASCHKALA
DIARBEKR
(AMIDA)
SUPURGAN
ADA
Bohtan
et Tôr
HAKKIARI
Gujavar
URMIA
DSCHULAMERK
MIDYAD
DJEZIRET IBN-OMAR
AKHLAT
AMADIA
USCHNU
MARDIN
NISIBIN
Bahdinan
AKRE
REWANDUS
PASCHU
Bálak
TELESKOF
TELKEF
NINIVE
MOSUL
Dj. Sindjar
ERBIL
HOI SANDJAN
KILOMETER
MAASSTAB 1:3.000.000

BİBLİYOGRAFYA

Abu-'l-Fidâ, trad. par Guyard, Paris 1883.

Ahmed Wefia Pascha, *Fedleke-i Ta'rih-i othmâni*, İstambol 1285.

'Ain'Ali Mueddinzâde, *Sammlung der Lehnsgesetze im osmanischen Reiche unter Sultan Ahmet I.* (1018 H). Überzetzung bei P.A. Tischendorf, Das Lehnswesen, Leipzig 1872.

Andreossy, *Constantinople et le Bosphore*, Paris 1828.

Arakel de Tauriz, *Livre d'histoires* trad. par M.Brosset, Collestion d'historiens Arméniens, Bd.I, Petersburg 1874.

Ardzrouni, Thoma, *Histoire des Ardzrouni* (sic!) trad. par M.Brosset, Collection d'historiens Arméniens, Bd. I, Petersburg 1874.

Arisdaguès de Lasdiverd, *Histoire d'Arménie*, trad. par E. Prud'homme, Revue de l'Orient, Bd, XVII, Paris 1864.

Ausfeld Adolf, *Zur Kritik des griechischen Alexanderromans*, Karlsruhe 1894.

al-Balâdhorî, *Futûh el-buldân*, ed. de Goeje, Leiden 1863.

Bamberg Felix, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit*, Berlin 1892.

Banse Ewald, *Das Orientbuch*, Strassburg und Leibzig 1914.

Barbier de Meynard, A.C., *Dictionnarie turc-français*, 2 Bde., Paris 1881.

Basmadjian K.J., *Essai sur l'histoire de la Littéroture Ottomane*, Paris und Constantinopel 1910.

Baumstark Anton, *Festbrevier und Kirchenjahrder syrischen Jakobiten*, Paderborn 1910.

Becker C.H., *Beitraege zur Geschichte Aegyptens unter den Islam*, Strassburg 1902/3.

Becker C.H., *Steuerpacht und Lehnswesen*, Der Islam, V, 1914.

Becker C.H., *Islamstudien* Bd. 1, Leipzig 1924.

Behrnauer W.F.A., *Kögabegs Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebäudes seit Suleiman dem Grossen*. ZDMG., XV, 1861.

Behrnauer W.F.A., *Das Nasihatnâme*, ZDMG., XVIII, 1864.

Belck Waldemar, *Zeitschrift für Ethnologie*, Bd. XXIV, Berlin 1892.

Belck Waldemar, *Untersuchungen und Reisen in Trans-Kaukasien, Hocharmenien und Kurdistan*, Globus Bd. 63, 1893.

Belck Waldemar, *Hanigalbat und Melitene*, ZDMG., Bd. 51, 1897.

Belin François Alphonse, *Essais sur l'histoire èconomique de la Turquie*, Paris 1865.

Bianchi et Kieffer, *Dictionnaire turc-français*, 2 Bde., Paris 1850.

Binder H., *Au Kurdistan*, Paris 1887.

Blau O., *Nachrichten über kurdische Stämme*, ZDMG., XVI, 1862.

Bloch Theodor, *Duldul als Centaur*, ZDGM., Bd. 63, 1909.

Brant James, *Journey through a part of Armenia and Asia Minor, in the year 1835*, Journal of the Royal Geographical Society of London, Bd. VI, 1836.

Brant James, *Notes of a Journey through a part of Kurdistan*, Journal of the

Geographical Society, Bd. X, London 1841.

Brockelmann Carl, *Geschichte der arabischen Litteratur*, Bd. I.Weimar 1897 bis 1898; Bd. II, Berlin 1899-1902.

Brockelmann Carl, *Geschichte der arabischen Litteraur*, 2. Ausgabe, Leipzig 1909.

Brosch Moritz, *Geschichuen aus dem Leben dreier Grosswesire*, Gotha 1899.

Brosset M., *Histoire de la Gèorgie*, 4 Bde. St. Petersburg 1849 ff.

Brown John P., *The Dervishes or Oriental Spiritualism*, London 1868.

Brugsch Heinrich, *Reise der K. preuss. Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861*, 2 Bde. Leipzig 1862.

Brünow und Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, 2 Bde. Strassburg 1905.

Budge E.A.Wallis, *The life and exploits of Alexander the Great*, London 1896.

Busbeck Aug. Gislenius von, *Vier Sendschreiben*, Nürnberg 1664.

Caetoni Leone, *Annali dell' Islam*, Milano 1905 ff.

Castellan A.L., *Sitten, Gebräuche und Trachten der Osmanen*, 3 Bde, Leipzig 1815.

Chardin J., *Voyages en Perse*, 4 Bde. Amsterdam 1735.

Charmoy François Bernhard, bak *Scheref-nâmeh.*

Cuinet Vital, *La Truqui d'Asie*, 4 Bde, Paris 1890-1894.

Curzon George N., *Persia*, 2 Bde. London 1892.

Daghbaschean H., *Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni*, Berlin 1893.

Darmesteter James, *Etudes Iraniennes*, 2 Bde. Paris 1883.

Dernschwam Hans, *Reise mit den Botschaftern des Königs Ferdinand nach Constantinopel 1553-1555* bei H.Zimmerer, Eine Reise nach Amasia, Ludwigshafen a. Rh. 1899.

Devic L.Marcel, *Dictionnaire ètymologique des mots français d'origine orientale*, Paris 1876.

Dieterici Fr., *Aus den Schriften der lauteren Brüder nach der Pariser Handschrift 1005*, Berlin 1858.

Dirr A., *Einiges über die Jeziden*, Anthropos, Bd. XII-XIII, 1917-18.

Dombart Theodor, *Der Sakralturm*, München 1920.

Dozy R.P.A., *Noms des vêtements chez les Arabes*, Amsterdam 1845.

Driver G.R., *The Dispersion of the Kurds in Ancient Times*, JRAS., 1921.

Driver G.R., *The name Kurd and its Philological Connexions*, JRAS., 1923.

Dschâmî, Mawlânâ Nûred-din'Abd-ar-Rahman, *Nafahât-al-Uns*, Kalkutta 1858.

Dschewâd Ahmed, *Târîh-i 'Askeri-i othmâni*, Bd. I, Konstantinopel 1882.

Dschihân-numâ li kâtib Tschelebi (Hâdschî Chalfa) Constantinopel 1145 H.

Erckert R. von, *Der Kaukasus und seine Völker*, Lepizig 1887.

Erckert R. von, *Die Sprachen des kaukasischen Stammes*, Wien 1895.

Enzyklopädie des Islam, herausgegeben von M. Th. Houtsma, Leiden und

Leipzig 1913 ff.

Ewlijâ Tschelebî, *Sejâhatnâmesi*, 6 Bde. Stambul 1314-18 H.

Faustus von Byzanz, *Geschichte Armeniens* übersetzt von M. Lauer, Köln 1879.

Finlay George, *History of Greece B. C. 146 to A. D. 1864* ed. H.F. Tozer, 7 Bde. Oxford 1877.

Fleischer H.L., *Berichtigung* ZDMG., XVI, 1862.

Flügel Gustav, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der K.K. Hofbibliothek zu Wien.* 3 Bde. Wien 1865-1867.

Fowler Georg, *Drei Jahre in Persien*, 2 Bde. Aachen und Leipzig 1842.

Frank Rudolf, *Scheich Adî, der grosse Heilige der Jezidis.* Türk. Bibl. Bd. 14, Berlin 1911.

Franke O., *China als Kulturmacht*, ZDMG., N.F., II, 1923.

Fraser J.B., *Travels in Koordistan, Mesopotamia.* London 1840.

Gagnier Jean, *La vie de Mahomet*, 3 Bde. Amsterdam 1748.

Garzoni, P. Maurizio, *Grammatica e vocabulario della Lingua Kurda*, Roma 1787.

Geiger und Kuhn, *Grundriss der iranischen Philologie*, 3 Bde, Strassburg 1896-1904.

Gelzer H. in *Geschichte der Byzantin. Litteratur (527-1453)* von Karl Krumbacher, München 1897. (Handbuch d. Klass. Altertums-Wissensch. ed. J. v. Müller IX:, I.)

Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani, ed. Henricus Gelzer, Lipsiea 1890.

Ghazarian Mkrtitsch, *Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches*, zeitschrift für armenische Philologie Bd. II, 1904.

Ghèvond, *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, trad. par Chahnazarian, Paris 1856.

Gibb E.J.W., *History of Ottoman Poetry*, 6 Bde. London 1900-1909.

Gibbon Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* ed. J.B. Bury, 6 Bde. London 1897-98.

Goldzieher J., *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg 1925.

Gorioun bei Victor Langlois, *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, Paris 1869.

Grothe Hugo, *Meine Vorderasienexpedition 1906 und 1907*, 2 Bde. Leipzig 1912.

Haarbrücker Th., *As-Sahrastânî*, 2 Bde. Halle 1850-51.

Hâdschî Chalfa siehe *Dschihân-numâ.*

Hammer Jos. von, *Schirin*, 2 Bde. Leipzig 1809.

Hammer Jos. von, *Des osmanischen Reiches Staatverfassung und Staatsverwaltung*, 2 Bde. Wien 1815.

Hammer Jos. von, *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa*, Pesth 1818.

Hammer Jos. von, *Constantinopolis und der Bosporos*, 2 Bde. Pesth 1821.

Hammer Jos. von, *Die asiatische Türkei*, Jahrbücher der Literatur, Bd. XIII und XIV, Wien 1821.

Hammer Jos. von, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 Bde, Pesth 1827 ff.

Hammer Jos. von, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 2 Ausgabe, 4 Bde. Pesth 1834-1835.

Hammer-Purgstal, *Geschichte der osmanischen Dichtkunts*, 4 Bde. Pesth 1836-1838.

Hammer-Purgstal, *Geschichte der Ilchane*, 2 Bde. Darmstadt 1842-43.

Haneberg Daniel, *Schul-und Lehrwesen der Mohammedaner im Mittelalter*, München 1850.

Harnack Adolf, *Lehrburch der Dogmengeschichte*, Bd. II. Tübingen 1909.

Hander-Mazzetti H. von, *Reisebilder aus Mesopotamien und Kurdistan, Deutcshe Rundschau für Georaphie* Bd. 33, 1911.

Hartmann Martin, *Bohtân, Mitteilungen der Vonderasiat.* Gesellschaft, 1896 und 1897.

Hartmann Martin, *Der Islam, Geschichte, Glaube, Recht*, Leipzig 1909.

Hartman Richard, *Zu Ewlijâ Tschelebi's Reisen im oberen Euphrat-und Tigrisgebiet*, Des Islam, Bd. IX, 1919.

Heibborn A., *Les Finances Ottomanes*, Wien und Leipzig 1912.

Hell Hommaire de, *Voyage en Turquie et en Perse*, Paris 1854.

Hertzberg G.F., *Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16.Jahrhunderts.* Berlin 1883.

Heyd Wilhelm, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, 2 Bde. Stuttgart 1879.

Hirth Friedrich, *Ancient Porcelain*, Leipzig 1888.

Hirth Friedrich, *Chinesische Studien*, 2 Bde. München 1890.

Hoffmann Georg, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, Leipzig 1880.

Hommer Fritz, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, Berlin 1885-1889.

Hommel Fritz, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, erste Hälfte, München 1904.

Hommel Fritz, *Geschichte des alten Morgenlandes*, Berlin und Leipzig 1912.

Hommel Fritz, *Festschrift für*, Leipzig 1917-18.

Hommel Fritz, bei James B. Nies, *Ur Dynasty Tablets*, Leipzig 1920.

Hommel Fritz, *Beiträge zur Morgenländischen Altertumskunde* 3. München 1922.

Horn Paul, *Grundriss der neupersischen Etymologie*, Strassburg 1893.

Hörnle Gottlieb, *Magazin für die neueste Geschichte der evang. Missions und Bibelgesellschaften*, Basel 1836 und 1837.

Höver Otto, *Kultbauten des Islam*, Leipzig 1922.

Huart Clément, *Histoire de Bagdad*, Paris 1901.

Hübschmann H., *Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber*,

Leipzig o.J.

Hübschmann H., *Die altarmenischen Ortsnamen, Indogermnische Forschungen*, Band XVI, (S. 197-490) 1904.

Hurgronje Snouck, *Mekka*, 2 Bde. Haag 1889.

Ibn ul-Athir, *Kitâb al kâmil fi't-târih*, ed. Tornberg, 14 Bde.

Ibn Batûta, *Voyages d'Ibn Batoutah*, texte Arabe, accompagné d'une traduction par C. Defrémery et Sanguinetti, 4 Bde. Paris 1853-58.

Ibn Challikân, 2 Bde. Bulaq 1275 H.

Ibn Hawqal, *Abu'l Kâsim*, ed M.J. de Goeje, Leiden 1873.

Ishâq Efendi, *Kâşif al-Asrâr wa dâfi'al-asrâr*, Istambol 1291 H.

Ismâil Ghâlib, *Taqvim-i Maskûkât-i 'othmânijé*, 2 Bde. Konstontinopel 1307.

al-Istakhri, *Abu Ishâk al Fârisi. Masâlik-ul Mamâlik*, ed. M.J. de Goeje, Leiden 1870.

Jacob Georg, *Ein never Text über die Jesîdîs*, Jahrbuch der Münch. Oriental. Gesellsch. 1908.

Jacob Georg, *Studien in arabischen Dichtern*, 3 Bde.

Jacob Georg, *Beiträge zur Kenntnis des Derwisch-Ordens der Bektaschis*, Türkische Bibliothek BD. IX. Berlin 1908.

Jacob Georg, *Die Bektaschijje in ihrem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen*, Abhandl. der l. Klasse der K. Akad. d. Wissenschaften, Bd., XIV., München 1909.

Jacob Georg, *Deutcshe Übersetzungen türkischer Urkunden*, Kiel 1919.

Jacob Georg, *Der Einfluss des Morgenlands auf das Abendland*, Hannover 1924.

al-Jaqûbî, al Buldân, ed M.J. de Geoje in *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* Bd. VII. Leiden 1873.

Jâqût, *Kitâb mu'gam el-buldân*, ed. Ferdinand Wüstelnfeld, 6 Bde. Leipzig 1866-1870.

Jaquemart Albert, *Histoire de la Céramique*, Paris 1873.

Jaubert P. Amedeus, *Reise durch Armenien und Persien 1805 und 1806*, übersetz von G. W. Becker, Leipzig 1822.

Jean Catholicos (Patriarche Jean VI.), *Histoire d'Arménie*, trad. par Saint-Martin, Paris 1841.

Johnson Francis, *Dictionary Persian, Arabic and English*, London 1852.

Jorga N., *Geschichte des osmanischen Reiches*, 5 Bde. Gotha 1908-1913.

Julien Stanislas, *Histoire et Fabrication de la Porcelaine Chinoise*, Paris 1856.

Justi Ferdinand, *Beiträge zur alten Geographie Persiens*, Marburg 1869

Justi Ferdinand, *Kurdische Grammatik*, St. Petersburg 1880.

Justi Ferdinand, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895.

Kantemir Demetric, *Geschichte des osmanischen Reichs*, Hamburg 1745.

Karabacek J., *Zur muslimischen Keramik*, Österr. Monatsschrift für den Ori-

cnt, Band XI, 1885.

Karabacek J, Die Martabâni - *Seladon Frage*, Österr. Monatschrifft für den Orient, Band XI, 1885.

Kattenbusch Ferdinand, *Vergleichende Konfessionskunde*, Bd. I. Freiburg im Breisgau 1892.

Keimer Ludwig, *Die Gartenpflanzen im alten Ägypten*, Hamburg 1924.

Kekule Stephan, *Über Titel, Ämter, Rangstufen und Anreden in der offiziellen osmanischen Sprache.*

Kèlèkian Diran, *Distionnaire turc-français*, Constantinople, 1911.

Kiepert Heinrich, *Lehrbuch der alten Geographie*, Berlin 1878.

Kinneir J.M., *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan, 1813-1814*, London 1818.

Klaproth Julius von, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien*, 2 Bde. Halle und Berlin, 1812-1814.

Kolenati F.A., *Die Bereisung Hocharmeniesn*, Dresden 1858.

Kolenati F.A., *Die Bereisung Circassiens*, Dresden 1859.

Köprilî Zâde Mehmed Fu'âd, *Die ersten Mystiker in der osmanischen Literatur* (turkisch) Istambol 1919.

Kremer Alfred von, *Culturgeschichte des Orients*, 2 Bde. Wien 1875-77.

Kugener M.A., *Revue de l'Orient Chrétien* Bd. VII. Paris 1902.

Lammens Henri, *Le Berceau de l'Islam*, Rom 1914.

Lane Edward William, *Manners and customs of the modern Egyptians*, deutsch von Zenker, 3 Bde. Leipzig 1835.

Laufer Berthold, *Sina-Jranica*, Chicago 1919.

Laurent J., *Byzance et les Turcs Seldjoucides*, Paris und Nancy 1913.

Laurent J., *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris 1919.

Layard Austen Henry, *Nineveh and its remains*, 2 Bde. London 1848 und 1849.

Layard Austen Henry, *Discoveries in Nineveh and Babylon*, London 1853.

Layard Austen Henry, *Early adventures in Persia, Susiana and Babylonia*, 2 Bde. London 1887.

Legrain Georges, *Rapport sur les travaux exécutés à Karnak*, Annales du service des antiquités de l'Egypte, Bd. V, Cairo 1904.

Lehmann-Haupt C. F., *Armenien einst und jetzt*, Bd. I, Berlin 1910.

Lerch Peter, *Forschungen über die Kurden*, St. Petersburg 1857.

Linde Antonius van der, *Geschichte und Litteratur des Schachspiels*, Berlin, 1874.

Littmann Enno, *Morgenländische Wörter im Deutschen*, Tübingen 1924.

Loeschcke G., *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Bd. III, Tübingen 1912.

Luschan Felix von, *Völker, Rassen, Sprachen.* Berlin 1922.

Lynch H.F.B., *Armenia. Travels and Studies*, 2 Bde. London 1901.

Mahmûd al-Kâsgari, *Kibâb diwân lügât et-turk*, 3 Bde. Konstantinopel 1333-

35H.

Majerczak R., *Le Mouridisme au Caucase*, Revue du Monde Musulman, Band XX, 1912.

Malcolm John, *Geschichte Persiens*, 2 Bde. Leipzig 1830.

Mann Oskar, *Kurdisch-Persische Forschungen*, 3 Bde. Berlin 1906.

Marco Polo, *Die Reisen des Venezianers Marco Polo im 13. Jahrhundert*, bearbeitet von Dr. Hans Lemkè, Hamburg 1907.

Marquart J., *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, Göttingen 1896.

Marquart J., *Erânşahr*, Berlin 1901.

Marquart J., *Osteuropäische und ostosiatische Streifzüge*, Leipzig 1903.

Marsigli Conte di, *Stato militare dell' imperio ottomanno*, 2 Bde. Haya und Amsterdamo 1732.

Mas'ûdî, *Muğûğ adh-dhahab wa m'âdin al-ğauhar*, ed. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, 6 Bde. Paris 1871.

el-Mâwerdi, Abu'l-Hasan Ali ibn Mohammed ibn Habib, *El-Ahkâm es Sultanija* trad. par Léon Ostrorog, Paris 1901 ff.

Matthieu d'Edesse, *Chronique*, trad, par Ed. Dulaurier, Paris 1858.

Mau August, *Pompeji*, Leipzig 1900.

Meissner Bruno, *Babylonien und Assyrien*, 2 Bde. Heidelberg 1920 und 1925.

Menant Joachim, *Les Yézidiz*, Paris 1892.

Meninski, *Lexion turcico —arabico— persicum*, 2 Bde. Wien 1680.

Menzel Theodor, *Das Korps der Janitscharen*, Jahrbuch der Münchner Orientai. Gesellschaft 1902/3.

Meyer A.B., *Altertümer aus dem Ostindischen Archipel*, Leipzig 1884.

Meyer A.B., *Über die Herkunft gewisser Seladon - Porzellane und über die Martabani's*. Österr. Monatsschrift für den Orient, Bd. XI, 1985.

Meyer A.B., *Lung - ch'üan - yao oder altes Seladon - Porzellan*, Berlin 1889.

Meyer Eduard, *Geschichte des Altertums*, Stuttgart und Berlin 1910-1913.

Mötefindt Hugo, *Zur Geschichte der Barttracht im alten Orient*, Leipzig 1923.

von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, Berlin 1841.

al-Moqaddasi, *Ahsan-ut-Taqâsîm*, ed M.J. de Goeje, Leiden 1906.

Morawiz Charles, *Les finances de la Turquie*, Paris 1902.

Morawitz Charles, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen*, Berlin 1903.

Moses von Chorene, *Geschichte Gross-Armeniens*, deutsch von M.Lauer, Regensburg 1869.

Müller Aug., *Der Islam im Morgen-und abendland*, 2 Bde. Berlin 1885-1887.

Müller Carolus, *Pseudo-Callisthenes*, 3 Bde. Paris 1846.

Müller Friedrich, *Allgemeine Ethnographie*, Wien 1879.

Müller Karl, *Die Karawanserai im vorderen Orient*, Berlin 1920.

Müller-Simonis, *Vom Kaukasus zum persischen Meerbusen*, Mainz 1987.

Muir William, *The Life of Mohammad*, Edinburgh 1912.

Nau F., *Dans quelle mesure les Jacobites sont-ils monophysites?* Revue de

l'Orient chrétien, Bd. X, Paris 1905.

Naumann Edmund, *Vom goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, München 1893.

Niebuhr's Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Ländern*, 2 Bde. Kopenhagen 1774-78.

Nolde Eduard, *Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien*, Braunschweig 1895.

Nöldeke Theodor, *Geschichte der Perser und araber zur Zeit der Sasaniden*, Leyden 1879.

Nöldeke Theodor, *Kardû und Kurden*, Festschrift für Heinrich Kiepert, Berlin 1898.

Nöldeke Theodor, *Geschichte des Qorans*, 2. Aufl., bearb. von Friedrich Schwally, Leipzig 1909.

d'Ohsson Murağea, *Tableau général de l'Empire Othoman*, 3 Bde. Paris 1. Bd. 1787, 2. Bd. 1790, 3. Bd. 1820.

Otto Walter, *Priester und Tempel im hellenistischen Agypten*, 2 Bde. Leipzig und Berlin, Bd, I, 1905, Bd. II, 1908.

Otto Walter, *Kulturgeschichte des Altertums*, München 1925.

Pauly-Wissowa, *Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1894 ff.

Perceval Caussin de, *Précis historique de la destruction du corps des Janissaires*, Paris 1833.

Polak Jakob Eduard, *Persien*, 2 Bde. Leipzig 1865.

Preusser Conrad, *Nordmesopotamische Baudenkmäler*, Leipzig 1911.

Prüfer, C. und M. Meyerhof (Kairo), *die Augenheilkunde des Jûhannâ* b. Mâsawaih (777-857 n. chr.). (*Das früheste uns erhaltene Lehrbuch der Ophtalmologie*), in der Islam VI, Strassburg 1915.

Prym und Socin, *Kurdische Sammlungen*, Erzählungen und Lieder, Band a) Texte in Umschrift, Band b) übersetzung. St. Petersburg 1890.

al-Qazwini, *Adschâib el machlukât*, ed. F. Wüstenfeld, 2 Bde. Göttingen 1848-49.

Quartremère Etienne, *Histoire des Mongols de la Perse*, écrite en persan par Raschin-eldin.

Qorân

Ranke Leopold, *Die Osmanen und die spanische Monarchie*, Berlin 1857.

Râasid Efendi. *Tâarih*, Konstantinopel 1153 H.

Râsim Ahmed, *osmâanly târîhî*, 4 Bde. Istambol 1326-28 H.

Rawlinson H.c., *Notes on a Journey from Tabriz through Persian Kurdistan*, Journal of the Royal Geographical society, Bd. X, London 1841.

Ricaut, *Historia oder Beschreibung von dem jetzigen Zustand des Ottomanischen Reichs*, Frankfunt 1671.

Ricaut, *Historie des trois derniers empereurs des Turcs*, Depuis 1623 jusqu'â 1677, Paris 1683.

Rich Claudius James, *Narrative of a residence in Koordistan*, 2 Bde. London 1836.

Rifqi, *Bektâşîyeh Sûri*, Konstantiopel 1326 H.

Ritter Carl, *Die Erdkunde*, Band 9-11, Berlin 1840-44

Rödiger und Pott, *Kurdische Studien*, Zeitschrift für die Kunde des morgenlandes, Bd. 3-7, Göttingen 1840-1850.

Rosen G., *Geschichte der Türkei*, Leipzig 1866.

Royle J.F., *Ein Versuch über das Altertum der indischen Medizin*, Deutsch von Wallach, mit Zusätzen versehen von Heusinger, Cassel 1839.

RuppinArthur, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, Berlin 1920.

Sachau Eduard, *Zur ältesten Geschichte des muhammedanischen Rechts*, Sitzungsberichte der philos-histor. Classe der akademie der Wissenschaften, Bd. 65, Wien 1870.

Sachau Eduard, *Muhammedanisches Recht nach Schafiitischer Lehre*, Stttgart und Berlin 1897.

Sachau Eduard, *Verzeichnis der Syrischen Handschen Handschriften* der K. Biliothek, Berlin 1899.

Saint-Martin J., *Mémoires historiques et géograph, sur l'Arménie*, 2 Bde. Paris 1818-1819.

Saladin H., *Manuel d'art Musulman*, Paris 1907.

Samy-Bey-Fraschery, *Qâmûs-ul-a'lâm*, Istambol 1306 H.

Sarre Friedrich, *Reise in Kleinasien*, Berlin 1896.

Sartel O. du, *La Porcelaine de Chine*, Paris i1881.

sax carl Ritter von, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, Wien 1908.

as-Sahrastâni's Abu-'l-Fath' Muhammad, *Religionsparteien und Philosophen-Schulen* übersetzt von Theodor Haarbrücker, 2 Bde. Halle 1850-1851.

Schams ed-dîn Sâmy Bej, *Qâmûs al-a'lâm*.

Scheref-nâmeh = *Chéref-nâmeh ou Fastes de la nation Kourde* par Chèrefou'ddine, Prince de Bidlîs. Traduits du Persan et commentés par François Bernard Charmoy, 4 Bde. St. Petersburg 1868-1878.

Schoy C., *Über die Richtung der Qibla*, abhandlug von Al-Fadl b. Hâtim an-Nairîzî, München 1922.

Schwarz Franz von, *Turkeştan*, Freiburg i. B., 1900.

Schweigger Salomon, *Reiss-Beschreibung nach Constantinopel*, Nürnberg 1664.

Sebéos, *Histoire d'Héraclius*, trad. de l'Arménien par Frédéric Macler, Paris 1904.

Sejjidi 'Alî, *Resimli Qâmûs osmânî*, Constantiopel 1330 H.

Shiel J., *Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan*, Journal of the Royal Geogr. Society of London, Bd. VIII, 1838.

Spiegel Fr., *Die Alexandersage bei den Orientalen*, Leipzig 1851.

Spiegel Fr., *Erânische Altertumskunde*, 3 Bde. Leipzig 1871-78.

Sprenger A., *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, 3 Bde. Berlin 1861-

1865.

Stern Bernhard, *Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei*, 2 Bde. Berlin 1903.

Le Strange G., *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905.

Streck Maximilian, *Armeien, , Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assiyrischen Keilinschriften*, München 1898.

Streck Maximilian, *Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistân und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften*, ZA., XIV, 1899.

Süssheim Karl, *Prolegomena zu einer Ausgabe der im britischem Museum zu London verwahrten Chronik des Seldshuqischen Reiches*, Leipzig 1911.

Suidae Lexicon ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Berlin 1854.

Sykes Mark, *Journeys in North Mesopotamia*, Geographical Journal, London, Bd.XXX, 1907.

Sykes Mark, *The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire*, Journal of the Royal Anthropological Institute, Bd. 38, London 1908.

Tabari, *Kitâb ahbâr e-rusul wa el-mulûk*, ed, M.J.de Goeje, Leiden 1879-1901.

Tavernier Jean Baptiste, *Les six Voyages*, Paris 1909.

Texier et Pullau, *L'architecture Byzantine*, London 1864.

Thiersch Hermann, *Pharos*, Leipzig 1909.

Thopdschian H.,. *Armenien vor und während der Araberzeit*, Zeitschrift für armenische Philologie, Band II, 1904.

Thureau-Dangin F., *Die summerischen und akkadischen Königsinchriften*, Leipzig 1907.

Thuriau-Dangin F., *Une relation de la huitiéme campagne de Sargon*, Paris 1912.

Tiele c.P., *Babylonisch-Assyrische Geschichte*, Gotha 1886.

Tischendorf P.A., *Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten*, Leipzig 1872.

Tornauw Nicolaus von, *Das moslemische Recht*, Lepizg 1855.

Tschamtschean, *Geschichte Armeniens vom anfang der Welt bis zum Jahre 1784* (armenisch, Venedig 1784-86), auszugsweise übersetzt von Johannes Avdall, Calcutta 1827.

Tschamtschean, *Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie dans le XIII siécle* trad, par Klaproth, Paris 1833.

Vartabed Elisée, bei Victor Langlois, *collection des historiens anciens et modernes de l'Arméenie*, Paris 1869.

Vartabied Vartan, Text und Übersetzung bei J. Saint-Martin, *Memories sur l'Armenie*, Band II, Paris 1819.

Vitruvius, *De architectura*,

Vullers Johann August, *Lexicon persico-latinum etymologicum*, Bonn 1855-64.

Wagner Moritz, *Reise nach persien und dem Lande der Kurden*, 2 Bde. Leipzig 1852.

Weil Gustav, *Muhammed der Prophet*, Stuttgart 1843.

Weil Gustav, *Geschichte der Chalifen*, 5 Bde. Stuttgart 1846-1862.

Wellhausen J.., *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin 1902.

Wilkinson, *The Manners and customs of the ancient Egyptians*, ed. S. Birch, 2 Bde. London 1878.

Winckler Hugo, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, Leipzig 1892.

Wulzinger Karl, *Drei Bektaschi-Klöster Phrygiens*, Berlin 1913.

Wünsch Josef, *Meine Reise in Armenien und Kurdistan*., Mitteil. d. K.K. Geograph. Gesellschaft, Wien Bd. 26. 1883.

Wünsch Josef, *Wan*, Österr. Monatsschrift für den Orient, Bd. X. Wien 1889.

Wünsch Josef, *Das Quellegebiet des östlichen Tigrisarmes*, Petermann's Georgr. Mitteil, Bd. 35, Gotha 1889.

Wünsch Josef, *Die Landschaften Schirwan, Chisan und Tatik*, Mitteil, der K.K. Georgr. Gesellsch., Band 23, Wien 1890.

Wüstenfeld F., *Der Imam El-Schâfi'i, seine Schüler und Anbänger*, Abhandlungen der Kgl. Gesellsch. der Wissenschaften zu Göttingen, 1890 und 1891.

Zacher Julius, *Pseudocallisthenes*, Halle 1867.

Zakaria, *Mémoires historiques sur les sofis* trad. par M. Brosset, Collection d'historiens Arméniens, Bd, II, Petersburg 1876.

Zambaur E. von, *Prägungen der Osmanen in Bosnien*. Numismatische Zeitschrift, Wien 1908.

Zimmermann Ernst, *Chinesisches Porzellan*, Bd, I, Leipzig 1923.

Zinkeisen J.W., *Geschichte des osmanischen Reishes*, 7 Bde.., Hamburg und Gotha 1840-1863.

Zürejjâ, Mehmed, *Siğill-i'osmânî*, 4 Bde., Konstantinopel 1315 H.

1928 yılında Wilhelm Köhler tarafından Münih Üniversitesinin Felsefe Fakültesinde tez olan bu çalışma 17. yüzyılda Bitlis kentinin toplumsal tarihine ışık tutuyor.

Arapça, Etyopya Dili, Güney Arabistan yazısı, Eski Türk yazıtları, Uygurca, İbranice, Türkçe, Türk Tarihi, Farsça, Müslüman halkların tarihi, Eski Çağ Tarihi, Jeoloji dersleri izlemiş olan yazar, çok çeşitli kaynaklardan yararlanarak, İskender imparatorluğundan bu yana, Bitlis ve çevresinin toplumsal tarihini veriyor.

BİLİM DİZİSİ: 105/24

alan yayıncılık